

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ КРИВОРІЗЬКИЙ
ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Факультет географії, туризму та історії

Кафедра історії

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____

(підпис)

(прізвище, ініціали)

« ____ » _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____

« ____ » _____ 20__ р.

**ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ**

Кваліфікаційна робота магістрантки

групи ЗІСм-23

ступінь вищої освіти магістр

спеціальності 014.03

Середня освіта

(Історія)

Малашкевич Яни Миколаївни

Керівник доц., к.і.н.

Тарасов А. В.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

(підпис)

(прізвище, ініціали)

Члени ЕК _____

(підпис)

(прізвище, ініціали)

(підпис)

(прізвище, ініціали)

(підпис)

(прізвище, ініціали)

(підпис)

(прізвище, ініціали)

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, _____, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав(ла) і не одержував(ла) недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений(а). Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ	8
1.1. Історіографія дослідження освіти у ХІХ ст.	8
1.2. Джерельна база та методологія.....	15
Висновки до розділу 1	23
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ У ХІХ СТ.: ОСВІТА	25
2.1. Політичні та соціально-економічні передумови розвитку освіти	25
2.2. Реформування освіти у другій половині ХІХ ст.	29
2.3. Тенденції розвитку освіти у ХІХ ст.....	34
Висновки до розділу 2	44
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ.....	46
3.1. Стан вивчення проблеми в шкільній практиці	46
3.2. Методика вивчення теми «Розвиток освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст.»	52
Висновки до розділу 3	61
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	67

ВСТУП

Актуальність даного дослідження полягає в необхідності глибокого і всебічного аналізу української культури другої половини XIX ст. в контексті шкільної освіти з історії. Цей період є ключовим для розуміння процесів формування і розвитку української національної ідентичності, оскільки він характеризується інтенсивним культурним відродженням, зокрема у сферах літератури, музики та образотворчого мистецтва.

У другій половині XIX ст. коли Україна була складовою частиною Російської та Австро-Угорської імперій, українські культурні діячі зробили вагомий внесок у світову духовну скарбницю. Монархічний режим Російської імперії не був зацікавлений у розвитку культури українського народу, побоюючись пов'язаного з цим посилення загальнополітичної революційної і національної самосвідомості мас. Через це політикою правлячих кіл всіляко гальмувалося прагнення мас до розвитку культури, науки, освіти. Становище української культури в цей період, як і життєдіяльність тогочасного суспільства загалом, мав складний, суперечливий характер. Царський уряд усіляко перешкоджав розвиткові української культури, зокрема не допускаючи її в навчальні заклади, театри, державні установи.

Активізація національного руху, що спостерігалася в цей період, сприяла формуванню суспільної свідомості, що є важливим для формування сучасної національної ідентифікації. Зростання літературної, музичної та візуальної творчості відіграє ключову роль у розвитку культурної самобутності України, зміцненні національної гідності та підвищенні культурної самосвідомості.

Дослідження розвитку української культури другої половини XIX ст. у шкільному курсі історії має значну історіографічну традицію, яка відображає складність і різнобічність цієї теми. Основні питання, які досліджувалися істориками та культурологами, включають розвиток української мови та літератури, національної ідентичності, освітні реформи, зростання

політичного та соціального руху, а також розвиток мистецтв, архітектури і народної творчості.

Вітчизняні історики досліджують окремі аспекти освітнього розвитку України XIX ст., зокрема діяльність університетів та інших навчальних закладів (С.Посохов, С. Коляденко та ін.), адміністративно-управлінські зміни (В. Шандра, І. Телегуз), етнонаціональні та релігійні особливості окремих регіонів (Ю. Поліщук, В.Лось, Н.Щербак) тощо.

Таким чином, історики зосереджуються на вивченні освітніх реформ, національно-культурної політики, діяльності освітніх товариств і ролі освіти у формуванні національної свідомості.

Сучасна українська історіографія розвитку освіти у XIX ст. є різноманітною і глибокою, досліджуючи різні аспекти цього процесу: від освітніх реформ і боротьби за національну свідомість до розвитку жіночої освіти та ролі культурних організацій. Історики аналізують взаємодію соціальних, політичних і культурних чинників, які визначали освітній розвиток України у складних умовах імперської політики.

Доцільність роботи полягає у ґрунтовному вивченні цього періоду у шкільному курсі, що допомагає учням краще розуміти корені української культури та сприяє формуванню глибокої поваги до культурної спадщини. Отже, включення цієї теми в освітні програми визначається як актуальне та необхідне для комплексного розуміння історії та культури України.

Мета роботи: дослідити проблему вивчення розвитку культури в Україні другої половини XIX ст. в шкільному курсі історії.

Визначена мета зумовила необхідність вирішення таких завдань:

1. дослідити історіографію дослідження проблеми української культури другої половини XIX ст.;
2. проаналізувати джерельну базу проблеми;
3. визначити політичні та соціально-економічні передумови розвитку освіти;

4. визначити особливості реформування освіти у другій половині XIX ст.;

5. визначити тенденції розвитку освіти у XIX ст.;

6. сформувати методику викладання теми «Розвиток освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.» в шкільному курсі історії.

Об'єктом дослідження є процес навчання історії в школі.

Предметом дослідження є вивчення проблеми розвитку української культури другої половини XIX ст. в шкільному курсі історії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період XIX ст.

Географічні межі: територія України.

Методи дослідження:

1) загальнонаукові (класифікації, систематизації, порівняльного аналізу) з метою вивчення енциклопедичної, філософської, методичної літератури з проблеми дослідження; систематизації ідеї культурологів досліджуваного періоду щодо проблеми розвитку української культури досліджуваного періоду.

2) спеціально-історичні (синхроністично-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-системний, ретроспективний, узагальнення) для ґрунтовного дослідження культурологічних явищ і подій у хронологічній послідовності, щоб відкрити їх внутрішні зв'язки та закономірності у розвитку української культури в XIX ст.

Практичне значення одержаних результатів.

1. Створено методичні розробки уроків для вчителів історії, які сприятимуть вдосконаленню змісту та ефективності викладання історії в сучасній школі.

2. Результати роботи можуть бути використані при підготовці навчально-методичних матеріалів до підготовки уроків з історії України у 9 класі та позаурочних заходів.

3. Основні положення роботи можуть бути використані учнями для дослідницьких проектів, а також для підготовки вчителів до уроків історії.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія дослідження освіти у ХІХ ст.

Історіографія дослідження проблеми української культури визначеного періоду вимагає чіткого тлумачення ключових понять дослідження. В «Словнику термінів і понять з художньої культури» українська культура представлена як сукупність надбань, спосіб сприйняття світу, система мислення та творчості українського народу [7]. Для української національної культури основоположною і базовою є народна культура, на основі якої поступово сформувалися професійні наука, література, мистецтво. Інші вчені тлумачить її як сукупність духовних та матеріальних цінностей, створених українським народом протягом його історії [2, с. 171].

У кінці ХVІІІ ст. територія України була розділена між Австрійською (увійшло 20% площі) і Російською (80%) імперіями. До цього часу завершилася ліквідація української державності. В обох імперіях розгалужений бюрократичний апарат повністю контролював всі сторони життя суспільства. У Росії у ХІХ ст. особливу роль починає відігравати поліція, 3-є відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, жандармерія. Широкими правами наділяється цензура. Вживання української мови зберігається виключно у народному середовищі [18].

З початком реформи освіти постало питання про відкриття в Україні університету. У січні 1805 р. за ініціативою В. Каразіна (1773–1842 рр.) – громадського діяча, економіста, просвітителя, у свій час близького до О.М. Радищева, було створено Харківський університет. 1820 р. було засновано в Ніжині гімназію вищих наук 1834 р. на базі Кременецького ліцею в Києві було відкрито російськомовний університет. Першим його ректором став М. Максимович. Навчальні заклади створювалися для поширення «общерусской» культури. Проте в них навчалися не лише російські, а й місцеві юнаки з дворянських родин. Навчальні заклади ставали вогнищами культури.

У важких умовах національного гноблення цінні праці з проблем українського мовознавства створили вчені О. Потебня, П. Житецький, К. Михальчук, І. Срезневський і М. Максимович науково спростували безпідставні твердження російських і польських шовіністів про українську мову як діалект російської чи польської. У переліку наукових розвідок вищезазначених учених варто зазначити, що увагу О. Потебні привертало численні проблеми загального мовознавства (походження мови, співвідношення думки і слова, мова і нація, мова і мистецтво), історична та описова фонетика, морфологічна систематика та історія форм, історія значень слів у широкому аспекті порівняльної граматики, порівняльно-історичний синтаксис східнослов'янських мов, діалектологія та ін. Він наголошував, що «Українська мова, перебуваючи під впливом інших мов, особливо, російської втрачає свою самобутність, що становить серйозну загрозу для її розвитку і збереження» [41, с. 421].

П. Білецький-Носенко, Я. Головацький, П. Куліш, М. Маркевич розробляли проблеми української лексикографії, готували до друку словники української мови. До прикладу, П. Білецький-Носенко дав перший детальний опис звукової системи української мови, чергування звуків її (правда, як багато його сучасників, часто ототожнює звук і літеру) перед подачею реєстрових слів на ту чи іншу початкову букву [8, с. 185].

Заслугою П. Білецького-Носенка є те, що зробив перший детальний опис українського словотвору, подав граматичну систему української мови, описавши майже всі флексії, навівши багато парадигм, зауважень, про відмінювання окремих слів, керування (при статтях про прийменники), будову речення (при статтях про сполучники). Ілюструвати це немає потреби, бо словотворчі засоби й флексії він увів у реєстр словника, подав при флексіях парадигми [8]. Ця частина словника дає нам добре уявлення про граматику автора, яку ще не знайдено. Щоправда, суфікси автор виділяє не завжди вдало, до суфіксальної частини зрідка він відносить частину кореня або навпаки,

іноді частину основи відносить до флексії. Та це не дивно, бо вчення про український словотвір тоді робило лише перші кроки

Словник П. Білецького-Носенка засвідчує й такі українські слова, які ніде не фіксувалися протягом XIX ст [8, с. 194].

У контексті дослідження варто звернути увагу на розвиток вітчизняного літературознавства в Галичині серед яких вагомий внесок зробили В. Щурат, К. Студинський, О. Маковей та ін. Так, змістовними є розвідки В. Щурата з історії культури і науки в Галичині у першій половині XIX ст. У статті «Незнана гімназія в Збаражі» (1913) автор на підставі маловідомих матеріалів висвітлює історію Збараської гімназії та нормальної школи при ній в час, коли Тернопільщина згідно з умовами Віденського договору 1809 р. належала до Росії. Проаналізувавши склад вчителів, які, до речі, всі були українцями, контингент учнів, навчальний план і стан успішності, він спростував твердження польського історика Я. Лещинського, начебто в Тернопільському краї у 1809–1815 рр. була відсутня гімназійна освіта [61, с. 727].

Дослідник А. Панасюк у роботі «Історичний нарис початкової освіти у Кам'янці-Подільському» (1905 р.) повідомляє про розповсюдження початкової освіти в містах Подільської губернії, проводить ґрунтовний аналіз положення Статуту від 1828 р. Автор засвідчує, що початкова освіта надавалася у приватних закладах, братських школах та недільних школах [24].

Історичні спогади М. Чалого, який свого часу перебував у Немирівській гімназії, виклав власні спостереження в книзі «Мої спогади про перебування в Немирівській гімназії» (1876 р.), які дають змогу осмислити зміст навчання в тогочасних школах, визначити методичну складову навчально-виховного процесу. Дослідник описує педагогічний досвід учителя математики О. Волковського, який крім фахової дисципліни, займався фольклористикою і записав понад 600 казок та бувальщин, а також учителів: російської словесності – І. Шульгіна, латинської мови – фон Мерса, історії – Модзалевського, математики – Т. Пристюка. Станом на початок

XIX ст. не було посібників з дидактики та виховання, тому 20 викладачі працювали, виходячи з власного розуміння своїх обов'язків [49].

У наробках М. Мукалова «Народна школа в Південно-Західному краї. (Історико-статистичний нарис)» (1892 р.) висвітлюється розвиток освіти в трьох губерніях КНО: Волинській, Київській та Подільській у період з X до XIX ст. Особливу увагу автор відводить розвитку початкової школи і критикує владу за те, що вона приділяє мало уваги освіті сільського населення [33, с. 45].

Концептуальні положення щодо розвитку та структури системи освіти розкриває С. Рождественський [65]. У фундаментальній праці «Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти. 1802-1902 рр.» він описує перші кроки в реформуванні системи освіти в Російській імперії на поч. XIX ст. Автор визначає основні пріоритетні напрямки політики російського уряду щодо розширення шкільної освіти та розглядає основні положення нормативно-правових документів, що регулюють сферу освіти. Фактологічний матеріал у цьому дослідженні логічно подано в хронологічному порядку, що дає змогу досліднику простежити характерні постаті в досліджуваній проблематиці. Це пов'язано з тим, що розвиток освіти був тісно пов'язаний з діяльністю високопосадовців Російської імперії у юрисдикції яких перебувало освітнє питання губернії. Виклад орієнтований на досягнення в галузі освіти імператора, міністрів освіти та діячів освіти.

Діяльність середніх та початкових навчальних закладів Поділля у XIX ст. досліджували М. Вороліс та О. Вороліс. Вони зазначали, що у 40-х - на початку 50-х рр. XIX ст. у навчально-виховному процесі в гімназії спостерігалися протиріччя. Було помітне намагання перейти на вищий рівень природничо-наукової освіти. У діяльності єдиного навчального закладу були періоди розвитку і періоди занепаду. Діяльність гімназій значною мірою залежала від її віддаленості від культурних та адміністративних центрів [17, с. 41].

Дослідження особливостей розвитку початкової освіти в селах і невеликих містах, звертаючи увагу на умови навчання, матеріальне забезпечення та роль учителів здійснювала історикиня О. Калиниченко у своїх дослідженнях авторка підкреслює важливість розширення мережі початкових шкіл у контексті соціально-економічних змін в Україні [21].

У працях В. Маслія йдеться про роль громади у відкритті народних шкіл і популяризації освіти серед селян. Дослідник зазначає, що хоча рівень грамотності в цей період зростав, державна підтримка цих шкіл була недостатньою [30].

Аналіз наукової літератури дозволив констатувати глибокі історіографічні традиції з дослідження розвитку вищої освіти на території України в кін. XIX ст.

У процесі наукового пошуку виявлено, що вперше боротьба вітчизняної інтелігенції за розбудову національної освіти знайшла відображення на сторінках дореволюційної літератури. Це праці видатних вітчизняних істориків Д. Багалія, М. Грушевського, Д. Донцова, І. Крип'яковича та ін. У переліку наукових розвідок вищезазначених учених передусім слід назвати працю М. Грушевського «Нариси історії українського народу», у якій учений розробив періодизацію процесу українського відродження XIX ст. у контексті утвердження національної свідомості. Науковець виділив три стадії цього процесу: перша – провансальська – охоплює період з початку XIX ст. до утворення Кирило-Мефодіївського братства і характеризується поглибленим етнографічно-історичним інтересом тодішньої інтелігенції до народного побуту [22, 23].

Другий період діяльності «братчиків» до і після їх арешту (40-70-ті рр. XIX ст.) – характеризується соціалізацією українства тобто усвідомленням і розробкою інтелігенцією соціально-економічних, соціально-політичних та культурно-соціальних завдань розвитку українського суспільства [37, с. 109].

Третій – з 80-х рр. XIX ст. (термінологічного визначення немає) примітна тим, що національний рух «переводить» українську справу з утопічної всеслов'янської федерації на ґрунт реальних відносин на всій території українських земель під владою Російської та Австро-Угорської імперій, спрямовується на забезпечення українському громадянству вільного та успішного розвитку як нації [67, с. 96]. З огляду на проблему, що вирішується, значний інтерес також становлять праці І. Лисяка-Рудницького «Нариси з історії нової України», Д. Дорошенка «Нарис історії України», О. Субтельного «Україна. Історія», у яких українська історія XIX ст. подається як історія країни і народу та національного руху, які тісно переплітаються між собою [44,3].

Наприкінці XIX – поч. XX ст. на території Херсонської, Таврійської та південних районів Катеринославської губернії за адміністративно-територіальним поділом 1803 р. була сформована чітка система триступеневої освіти: парафіяльні, недільні, земські школи, училища, гімназії, професійні училища, ремісничі школи та інститути. Проміжне становище між гімназіями та університетами займали ліцеї. Так, на базі одного із них - Рішельєвського, який з 1817 р. діяв в Одесі, а з 1865 р. було засновано Новоросійський університет [28; 1]. Такі зрушення в освітній галузі призвели до збільшення не лише кількості населення, що було зайняте у промисловому виробництві, а й у системі освіти. Це, в свою чергу впливало на розвиток валеологічної освіти [13]. Тому, освітяни прагнули не лише зберегти національну самобутність народу, а й сприяли валеологічному вихованню та здоровозберігаючої діяльності серед населення краю.

Вагому роль у розвитку освіти в Одесі відіграла створена у 1905 році «Просвіта», на чолі якої стояв фольклорист, бібліограф, письменник М. Комаров, За свідченням Д. Дорошенка, одеська «Просвіта» розташовувалась у приміщенні, яке мало простору вітальню та читальний зал, де можна було придбати українські газети, журнали, книжки. Громадсько-культурна робота просвітян мала освітньо-розважальний характер:

декламування, реферативні повідомлення, танці тощо. Однак місцеве керівництво було незадоволене діяльністю «Просвіти», що знайшло відображення у репресивних заходах. Так, «адміністрація учням гімназій і шкіл забороняла ходити на вечори, або чимало просвітян було знято з урядової служби» [11,с. 180-181].

Коли у 1909 році одеська «Просвіта» була закрита, замість неї в 1910 році виникає «Одеський український клуб», який продовжував традиції «Просвіти» і став організатором українського руху в місті.

У своїх напрацюваннях Н. Опушко [49] подає огляд становлення та розвитку гімназійної освіти, описуючи роль гімназій у системі освіти тогочасної держави, зміст навчання тощо. Дослідниця акцентує увагу на тому, що гімназійні навчальні заклади, які були утворені в західних регіонах імперії, мали особливий статус станом на початок XIX ст., У гімназіях західного краю було власне минуле, яке категорично відрізняється від минулого власне російських шкіл, вони розвивались за інших побутових умов і в них переважно звучали відмінні, ніж у Росії мотиви. Авторка визначає авторитарний стиль управління школою як особливість розвитку освіти в першій пол. XIX ст., як авторитарний стиль управління шкільною справою: «для громади, позбавленої політичних прав, особистість керівника має надзвичайно великий вплив». Діяльність гімназій Подільської губернії вивчається тільки в рамках спільних рис з іншими подібними навчальними закладами держави.

Таким чином, сучасні дослідники, що вивчають розвиток освіти в Україні другої пол. XIX ст., приділяють значну увагу аналізу історичних умов, соціально-політичних чинників та культурних впливів, що формували освітні процеси в цей період.

Історіографія розвитку освіти в Україні у другій пол. XIX ст. висвітлюють складні процеси, що відбувалися в освітній системі. Незважаючи на імперську політику русифікації, освіта в Україні поступово розвивалася завдяки зусиллям місцевих громад, української інтелігенції та активній боротьбі за національні права. Освітні реформи, хоча й мали

прогресивний характер, часто стикалися з економічними та політичними обмеженнями, що впливало на їхню ефективність.

Сучасні дослідники, що вивчають розвиток освіти в Україні другої пол. XIX ст., приділяють значну увагу аналізу історичних умов, соціально-політичних чинників та культурних впливів, що формували освітні процеси в цей період.

1.2. Джерельна база та методологія

Джерельною базою дослідження стала преса другої половини XIX ст., яка відображає особливості розвитку української культури цього періоду, включаючи літературні, освітні, мистецькі та громадські рухи.

Дослідження джерел, які присвячені проблемі розвитку української культури другої половини XIX ст. є складним завданням, оскільки через репресивну політику імперської влади велика кількість наукових досліджень залишились необнародовані та невідомими українському читачеві.

Джерельна база дослідження охоплює значний масив історичних джерел, праць науковців кінця XIX ст. та сучасних дослідників. Так, у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників висвітлено такі важливі аспекти досліджуваної проблеми, як: питання художньої освіти в контексті розвитку мистецтвознавчої науки (Л. Волошин, І. Малініна, Н. Сапак, Л. Соколюк, Р. Шмагало та ін.); проблеми художньої освіти в Україні (Є. Антонович, В. Даниленко, О. Рудницька, В. Черкасов та ін.).

Один з провідних українських дослідників О. Удод вивчає освітні процеси та їхній вплив на національну ідентичність у XIX ст. У своїх роботах він досліджує, як імперська політика та русифікація впливали на освітню сферу України, а також роль українських освітніх організацій у збереженні національної культури та мови. Його праці також зосереджені на аналізі освітньої політики в контексті політичної боротьби за національні права.

Відомий український історик Я. Грицак аналізує процеси модернізації українського суспільства, в тому числі й через розвиток освіти. Він досліджує, як освітні установи сприяли формуванню національної свідомості та політичної активності в умовах імперського тиску. Його роботи також підкреслюють зв'язок між освітніми реформами та соціальними змінами в українському суспільстві

Вивчає історію освіти з акцентом на роль жінок в освітній системі дослідниця Л. Шевченко. У її працях висвітлюються питання доступу жінок до освіти та розвиток жіночих навчальних закладів у ХІХ ст., що стало важливим елементом освітнього розвитку України.

Історики активно досліджують освітні реформи, включаючи земські реформи, які стали ключовими для формування початкової освіти в Україні, серед яких В. Андрійчук, О. Удод, Л. Шевченко, О. Єфименко, С. Білокінь, В. Маслійчук, М. Довбищенко, В. Верстюк та ін. Особливий акцент робиться на реформах 1860-х років, які вплинули на доступність освіти для селян і робітників.

Багато сучасних дослідників звертають увагу на імперську політику русифікації і її вплив на освітню систему, серед яких В. Мельниченко, Я. Грицак, Н. Яковенко, О. Лисенко. Водночас у їх працях акцентується увага на ролі освіти в розвитку національної свідомості та боротьбі за національні права.

Сучасні історики, серед яких Т. Антонюк, М. Дмитрієва, І. Вороніна вивчають особливості розвитку жіночої освіти, яка в ХІХ ст. почала набирати обертів. Дослідження акцентують на обмеженому доступі жінок до освіти та важливості жіночих навчальних закладів.

Перший український літературно-науковий часопис «Основа» (1861-1862 рр), сприяв розвитку української культури. На його шпальтах висвітлювались численні проблеми культури України у ХІХ ст. З метою розширення обговорення проблем рідномовної освіти в «Основі» з травневого номера 1862 р. було відкрито спеціальну рубрику під назвою «Мисли

южнорусса». Рубрику започатковано програмною статтею М. Костомарова «О преподаваніи на южнорусскомъ языке» [38]. У цій публікації вчений висловив переконання, що для подальшого повноцінного існування української літературної мови необхідний її поліфункційний розвиток: вжиток української мови не повинен обмежуватися тільки художнім стилем, її мають використовувати в освіті, науці, церковній сфері тощо.

У статті «Уст' ня мо́ва з нау́ки. Слово зъ бо́ку» (1862. – № 3) П. Куліш особливу увагу звернув на нагальну потребу запровадження національномовної освіти та розбудови української наукової мови. П. Куліш підкреслив: «Нема́въ насъ жа́дної нау́ки, рідною мо́вою злож' еної. Не га́рне діло, панове грома́до, ... що ми сво́е, рідне сло́во лю́бимо, а ніде не прочу́е мь, щоби́ учено діте́й по-на́шому!» [38].

На шпальтах українського часопису часто публікували статті, присвячені народним епічним творам, їх історичній і культурній цінності. Серед таких є стаття П. Куліша «Українські народні думи» у якій автор розглядав українські народні думи як важливий елемент культурної спадщини, аналізує їх зміст, стиль та значення для національної ідентичності. Він підкреслює роль дум у збереженні історичної пам'яті та народної мудрості українського народу.

У статті «Про освіту на Україні» М. Костомаров розглядає стан і перспективи розвитку освіти в Україні. Він вбачає необхідність створення навчальних закладів з викладанням українською мовою [26]. Ці статті були важливими для піднесення української національної свідомості, збереження і розвитку української культури в умовах значних політичних і соціальних викликів ХІХ ст.

Про припинення існування цього товариства було написано чимало статей, зокрема О. Кониський у лютому 1862 р. писав: «Нема того, щоб працювати всім разом дружньо, вкупі: казна, що видумали. Нам давайте карти, бенкети, танці, от наше діло, а голови нехай здорові, спочивають... Єсть у нас ще такі панки, що «Основу» читають для «потехи», а вже за те "Сына

Отечества" начитуються до схочу, для розуму, для "направлення", химерні люди!» [15].

Подібне ж писав співробітник «Основи» В. Гнилосиров до Костомарова: «Сором казати, як дивляться тутешні пани на свою рідну країну, на себе, на "Основу". "Бодай не казати", як казав Тарас!» [69].

У згаданих дослідженнях наводиться значний фактологічний матеріал з історії освіти характеризуються зміст, форми й методи навчально-виховного процесу у різних типах навчальних закладів, що функціонували.

Журнал «Киевская старина» (1882-1907 рр) публікував багато статей, присвячених різним аспектам української культури. Статті «Українська література і її культурне значення» І. Франка прив'язана ролі і місцю української літератури в культурному житті українського народу.

Автор розглядає еволюцію української літератури від найдавніших часів до сучасності. У своїй статті І. Франко підкреслює значення української мови для літератури і культури в цілому. А також наголошує на необхідності розвивати і підтримувати рідну мову. Ця стаття є глибоким дослідженням культурної значущості української літератури, її ролі в національному відродженні та важливості збереження літературної спадщини. Франко підкреслює, що література є не лише дзеркалом суспільства, але й потужним інструментом його розвитку [15].

Періодичні видання, що виходили у ХІХ ст. є безцінним джерелом для дослідження поставленої проблеми. Оскільки тільки завдяки газетам і часописам ми можемо побачити повну картину проблем розвитку української культури. Законів, статистичних даних та звітів недостатньо для повного розкриття всієї динаміки діяльності періодичних видань [57].

Методологічні засади дозволяють розкрити сутність та особливості національної культури. Вона охоплює систему різноманітних форм національного життя, серед яких – географічні, господарські, побутові, ідеологічні, державно-правові, релігійні чинники. Вони забезпечують збереження й відтворення економічного та морально-духовного потенціалу

нації, формують почуття національної свідомості, інтегрують культуру нації у світову культурну співдружність. У структурі національної культури виділяються такі складові, як матеріальна, побутова, політична і правова культура, як наука, освіта і філософія [53]. Особливість національної культури полягає в тому, що вона характеризує інтегральні моменти національного життя, які складають основу нації і забезпечують подальший національно-культурний процес. До них відносяться мова, звичаї, традиції народу, релігія, художня культура, національний характер, національна самосвідомість, почуття національної гідності.

Досліджуючи конкретний зміст цієї системи, обумовлений тим чи іншим способом матеріального виробництва, теорія культури виявляє її елементи, взаємозв'язок між ними, співвідношення загальнолюдського і конкретно-історичного, національного й інтернаціонального у кожному з цих елементів. Вона з'ясовує, якою мірою культурний рівень індивідів відповідає духовному багатству суспільства, наскільки повно втілюються духовні цінності, нагромаджені суспільством.

Особливого розвитку у даний період набули природничі науки. Світове визнання здобув доробок науковців, які працювали в Україні. Математик О. Ляпунов створив загальну теорію стійкості та рівноваги руху механічних систем. Хімік М. Бекетов став одним із засновників нової науки – фізичної хімії. Зоолог І. Мечніков заклав підвалини порівняльної патології, еволюційної ембріології, мікробіології. Разом з мікробіологом М. Гамалією 1886 р. у Одесі він заснував першу в Російській імперії та другу в світі бактеріологічну станцію для щеплення проти сказу. Фізіолог І. Сеченов став засновником російської фізіологічної школи, а фізик М. Авенаріус – школи молекулярної фізики [66, с. 64].

У другій половині XIX ст. відбулися значні зрушення і в сфері гуманітарних наук. На нові рубежі виходить історична наука. Саме в 1840-1890-ті роки процес збирання, систематизації та публікації історичних матеріалів та джерел вступив у вирішальну фазу – було створено Київський

центральный архив (1852), опубликовано 35 томів «Архива Юго-Западной России» (1859-1914), протягом 1863-1892 рр. Археографічна комісія в Петербурзі видала 15 томів «Актов, относящихся к истории Южной и Западной России». Така потужна джерельна база дала змогу розширити проблематику історичних студій, посилити аргументованість тверджень та концепцій, збільшити кількість наукових праць з історії [59, с. 75].

У сучасній науці щодо розвитку культури кінця XIX ст., існує досить поширений термін «соціокультурна криза», який визначається як порушення балансу структурної впорядкованості локальної соціокультурної системи, руйнування механізмів її дії.

Причини такого явища можуть бути як зовнішні (зміна природокліматичних умов у зоні існування спільноти, війни, агресія тощо), так і внутрішні, пов'язані з політичною або економічною кризою в суспільстві, кризою пануючої ідеології, соціальних інститутів.

Наслідком культурної кризи, як правило, стає зміна стереотипів свідомості і поведінки, девальвація традиційних норм соціального життя, моралі. У свідомості людей починають переважати індивідуальні, сімейні культурні цінності, значно знижується їх рівень соціальної інтегрованості. Але поступово, по мірі вивчення цього питання, сучасні дослідження дають нам можливість чітко зрозуміти, що повномасштабне вторгнення російських військ на територію України стало каталізатором багатьох культурних процесів. Небувале зростання рівня зацікавленості історією розвитку української культури та докорінна зміна ставлення до української ідентичності зумовила помітну тенденцію суспільства до вивчення власної історії та культури, що сприяє процесу ідентифікації себе як нації [51].

Документальні пам'ятки, використані в роботі, класифіковано згідно з принципом розподілу їх за походженням, за яким джерела умовно розподілено на чотири групи:

Законодавчі та нормативно-правові акти дали можливість проаналізувати культуру у другій половині XIX ст. У цей період культура в

Україні перебувала під впливом різних законодавчих та нормативно-правових актів, зокрема тих, що приймалися Російською імперією, оскільки більша частина території України тоді входила до її складу. Література завжди перебувала в тісному зв'язку з політикою, проте в другій половині ХІХ ст. цей зв'язок стає особливо відчутним [42; 58]. Свою роль у цьому відіграли суперечності пореформених суспільних змін та зрушень; процес завершення формування української нації; спрямовані проти української мови та народу Валуєвський циркуляр (1863), що представляв собою таємне розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валуєва, яке забороняло друк та використання української мови в освітній та релігійній сферах, мотивуючи це тим, що «ніякої малоросійської мови не було, нема і бути не може». А також Емський указ (1876) – указ імператора Олександра II забороняв використання української мови у друці, перекладах, виставах та інших культурних заходах. Він значно обмежив розвиток української літератури та культури.

Широкий джерельний масив опублікованих і неопублікованих матеріалів, використаних для дослідження проблем розвитку української культури другої половини ХІХ ст. міститься у провідних архівах Києва, Львова і в бібліотечних фондах України [60].

Також велику цінність несуть матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та відділу рідкісних книг Національної Парламентської бібліотеки України, рукописні матеріали Інституту Мистецтвознавства фольклористики та етнології НАН України ім. М. Рильського, праці вітчизняних і зарубіжних дослідників історії, мистецтва, культури, мемуарна та біографічна література [45].

Значною групою джерел є регіональна періодична преса. Завдяки оцифрованій періодиці, яка зберігається в електронних базах бібліотек України, можна опрацювати великий пласт інформації. Важливим для даного дослідження є Архів української періодики «LIBRARIA» («LIBRARIA». *Архів*), що містить колекцію «Періодика», «Електронна колекція газет України». У

згаданих базах оцифровано номери газет «Діло», «Українська думка», «Рада» та інші [1].

Активно висвітлювалися на сторінках творів болючі суспільні проблеми, аналізувалися суперечності класової боротьби, посилилося публіцистичне спрямування художніх творів. Характерно, що значна частина українських письменників цієї доби вела активну політичну діяльність – була членами політичних організацій, як «громадівці» О. Кониський, М. Старицький, Б. Грінченко; енергійно пропагувала політичні ідеї, як І. Франко, П. Грабовський, Л. Українка; брала участь у літературних дискусіях, що, як правило, переростали в гостру полеміку з актуальних соціальних та національних проблем [20, с. 7578].

У другій половині ХІХ ст., незважаючи на об'єктивні труднощі (відсутність спеціалізованих приміщень, несформованість шкіл режисури та акторської гри, заборони та протидію офіційних властей тощо), значних успіхів досягає українське професійне театральне мистецтво. Значною мірою це пов'язано з появою високохудожніх драматичних творів. Йдеться насамперед про п'єси, створені відомими реформаторами та фундаторами українського театру – М. Кропивницьким (понад 40 п'єс – «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук» та ін.), М. Старицьким (25 п'єс – «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «У темряві», «Талан» та ін.), І. Карпенком-Карим (понад 20 п'єс – «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн» та ін.). У цих творах реалістично зображені становище пореформеного села, майнова диференціація, деспотизм та самодурство панівних верств, суспільні антагонізми та соціальні протистояння [62].

У ЦДІАК України сконцентровано документи, що висвітлюють історію нашої держави періоду її входження до складу Литви і Польщі (з ХІV до кінця ХVІІІ ст.), Росії (з першої половини ХVІІ ст. до Лютневої революції 1917 р. в Росії).

Документи з історії розвитку освіти і культури в Україні містять фонди Київського та Харківського учбових округів, Київської духовної академії, Київської семінарії, Кременецького ліцею, в яких зібрані відомості про становлення початкової, середньої, спеціальної та вищої освіти; діяльність Київського та Харківського університетів; відкриття, кількість і стан учбових закладів, статистичні відомості та особові справи учнів і викладачів, зміст навчальної програми.

Цінні матеріали для вивчення культури подають фонди культурно-просвітніх товариств та організацій: Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва, Київського товариства давнини і мистецтв, Київського відділення Російського технічного товариства, Київського відділення Російського військово-історичного товариства, Харківського історико-філологічного товариства. Родинні й особові фонди українських громадських, політичних і наукових діячів – Галаганів, Грушевських, Скоропадських, Терещенків, а також В. Антоновича, Д. Багалія, І. Каманіна, О. Кістяківського, М. Сумцова, О. Потебні тощо – містять їх біографічні відомості, висвітлюють розвиток культури, науки, суспільно-політичних рухів в Україні у другій пол. XIX ст.

Проведений аналіз джерельної бази з означеної проблеми, дав підстави стверджувати про ґрунтовні наукові дослідження у вітчизняному історико-педагогічному доробку з проблеми розвитку української культури в другій половині XIX ст.

Висновки до розділу 1

Дослідження стану наукового дослідження проблеми розвитку української культури другої половини XIX ст. здійснюються на перетині різних наук – історії, літературознавства, культурології, соціології. Такий підхід дозволяє враховувати різні аспекти та чинники, що впливали на культурні процеси.

Значна увага приділяється діяльності культурно-просвітницьких організацій, таких як «Просвіта», їхній внесок у розвиток освіти, популяризацію української мови та культури. Досліджується роль громадських діячів та інтелігенції у національно-визвольному русі.

Важливим аспектом наукових досліджень є аналіз збереження та розвитку національної самобутності, традицій, фольклору та мистецтва. Науковці досліджують, як ці елементи інтегрувались у сучасну культуру та вплинули на формування національної свідомості.

Дослідження українського мистецтва другої половини ХІХ ст. розкривають багатство та різноманіття художніх стилів і напрямів. Розглядаються твори видатних художників, архітекторів, музикантів, їхній вплив на формування національної культурної спадщини.

Отже, наукові дослідження проблеми розвитку української культури другої половини ХІХ ст. досягли значних результатів, що дозволяють глибше розуміти цей важливий період у національній історії. Комплексний підхід до вивчення літератури, мистецтва, соціально-економічних та політичних чинників сприяє формуванню цілісної картини культурного життя того часу.

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ У ХІХ СТ.: ОСВІТА

2.1. Політичні та соціально-економічні передумови розвитку освіти

В ХІХ ст. українцям довелося пройти шлях від формування літературної української мови, усвідомлення необхідності рідномовної, національної освіти до спроб втілення окремих освітніх проєктів на українських територіях в складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій. Водночас змінювалися освітня політика в Російській імперії та національна свідомість української еліти, впливали також і європейські тенденції сучасного націєтворення [35, с. 56].

Ще наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. освітньо-державний простір імперії Романових почав активно змінюватися. Росія в той час робила перші кроки до створення державної системи освіти. Уніфікація в цій сфері активізувалася з початком роботи у 1782 р. Комісії зі створення народних училищ Російської імперії, яка опікувалася також університетською освітою. Згодом була сформована система державного управління освітою. Указ імператора Олександр І про створення Міністерства народної освіти у 1802 р. передбачав, що освіта буде поступовою, загальною й безплатною. Першим міністром був призначений українець за походженням Петро Васильович Завадовський, який свого часу якраз і був головою Комісії зі створення народних училищ Російської імперії [27].

Вплив цих держав суттєво позначався на розвитку освітніх процесів. Російська імперія прагнула централізувати та уніфікувати освіту, встановлюючи контроль над навчальними закладами. Австро-Угорщина, натомість, дотримувалася більш ліберального підходу, що дозволяло зберігати елементи національної ідентичності в освіті.

Об'єднані в межах одного державного простору Російської імперії на початку XIX ст. українські етнічні території мали різний культурний досвід та освітні традиції. Суттєві відмінності існували в межах українських етнічних територій. Це можна пояснити різним часом входження їх до складу Російської імперії і перебування під впливом європейських, зокрема польських, культурно-освітніх чинників. Ліквідація автономії Гетьманщини та Запорізької Січі майже співпадає із втратою державності Кримського ханства та Речі Посполитої. Ці події впливають на процес формування українського територіального масиву в XIX ст [63]. Зокрема, Україна під владою Російської імперії на початку XIX ст. поділялася на три відмінні історико-географічні території з різним політичним досвідом і культурними впливами: по-перше, Лівобережжя і Слобожанщина, по-друге, Правобережжя, по-третє, Південна Україна. Ці відмінності позначилися на особливостях розвитку навчальних закладів в цих регіонах відповідно до трансформацій освітньо-державного простору всієї імперії [54, с. 207].

Освіта знаходилась під значним впливом релігійних чинників, а із втратою самостійності українського православ'я освітні переваги українців, як-от вищий рівень їхньої писемності, ніж росіян у XVIII ст., були втрачені. Однак, впродовж певного часу окремі навчальні заклади, як-от, Харківський колегіум власною моделлю освіти (з великим обсягом навчальних дисциплін та всестановістю) істотно відрізнявся від інших духовних закладів освіти Російської імперії і розвивався всупереч загальноімперській тенденції [64]. Реформування як світської, так і духовної освіти все ж відбувалося з позицій загальнодержавного значення, а не національних інтересів народів імперії.

Розподіли Речі Посполитої і приєднання Правобережної України до складу Російської імперії означало, що в цьому регіоні освіта розвивалася під впливом поляків, а також римо-католицької, греко-католицької церков і чернечих орденів францисканців, єзуїтів, домініканців, кармелітів, василіан.

Якщо взяти до уваги польські впливи, то завдяки еліті вони були досить потужними в освітніх закладах, які фінансово підтримувала польська шляхта.

Загалом, коли в Російській імперії тільки формувалася державна система освіти, то поляки вже мали і зберігали, попри втрату держави, одну з перших європейських систем шкільництва [70, с. 9]. Взагалі-то дуже складно назвати освітньою системою все те, що відбувалося в сфері освіти на території всієї Російської імперії початку ХІХ ст., зокрема на українських землях. Швидше за все це був процес не тільки приєднання територій, а й співіснування та поступове підпорядкування (інкорпорації) існуючих освітніх традицій та систем в єдиний імперський політико-культурний організм.

Державна політика в сфері освіти виражала інтереси правлячої династії та політичної еліти імперії, яка була причетна і впливала на організацію освітньої реформи. Створене міністерство освіти мало втілювати вироблення і реалізацію державної освітньої політики. Хоча місцеві периферійні еліти на той час теж були активними задля захисту своїх інтересів в освітній сфері. Якщо поглянути на українські терени початку ХІХ ст., матимемо картину, що поляки, які проживали на Правобережжі, а також кримські татари в релігійно-освітній сфері мали певні переваги перед українцями (в контексті націєтворчих процесів), насамперед тому, що мали релігійні відмінності від росіян. А освіта, попри діяльність держави у цій сфері, все ще була під впливом релігійних інституцій [1].

На початку 1830-х років відбулися певні організаційні зміни, що врешті-решт призвели до функціонування трьох учбових округів на українських теренах – Харківського, Київського та Одеського. З цього ж часу відбуваються певні змістовні і мовні зміни в процесі самого навчання, пов'язані із наслідками польського повстання 1830-1831 рр. Вже наприкінці 1831 р. в Правобережній Україні було зачинено всі польські школи і замість них організовано російські з новим штатом вчителів, а в 1832 р. російську мову було оголошено єдиною дозволеною і в судових інституціях Київської, Подільської та Волинської губерній, та й в духовних семінаріях дозволялося викладання лише російською, а латиною [19].

Розвиток освіти в Україні в XIX ст. був визначений низкою соціально-економічних передумов [47]:

1. Аграрна економіка: основною сферою економіки була сільське господарство. Проте з розвитком промисловості виникла потреба в освічених кадрах для роботи на заводах і фабриках.

2. Реформи 60-х років: після скасування кріпосного права у 1861 р. відбулося значне зростання чисельності вільного населення, яке потребувало освіти для інтеграції в нові соціально-економічні умови.

3. Урбанізація: зростання міст і розвиток промислових центрів сприяли збільшенню попиту на освітні послуги, оскільки міське населення прагнуло отримати знання для покращення своїх соціальних і економічних умов.

4. Національно-культурне відродження: зростаючий інтерес до української культури та мови стимулював розвиток національної освіти. Це включало відкриття шкіл з викладанням українською мовою та підтримку української літератури і науки.

5. Збільшення ролі держави: російська імперія, до складу якої входила значна частина України, почала більше уваги приділяти розвитку освіти, створюючи нові навчальні заклади та систематизуючи навчальні програми.

6. Діяльність інтелігенції: українська інтелігенція, включаючи видатних діячів культури, науки і освіти, активно працювала над створенням і розвитком навчальних закладів, написанням підручників та популяризацією знань серед населення.

7. Зарубіжний вплив: взаємодія з європейськими країнами сприяла впровадженню прогресивних педагогічних ідей та методик у освітню систему України.

Ці соціально-економічні фактори разом створили умови для значного прогресу у сфері освіти в Україні у XIX ст.

Соціально-економічні зміни також відігравали важливу роль. Промислова революція сприяла виникненню нових професій, що вимагали кваліфікованих кадрів, а отже, і зміни в освітній системі. Урбанізація призводила до збільшення чисельності міського населення, що стимулювало відкриття нових шкіл та навчальних закладів у містах.

2.2. Реформування освіти у другій половині XIX ст.

В середині XIX ст. стан освіти в українських губерніях Російської імперії був одним із найгірших у країні, абсолютна більшість населення залишалась неграмотною. Так, на початку 80-х років письменність сільського населення Херсонської та Харківської губерній становила лише 6,2%, Полтавської 6,0%, Чернігівської 5,3%.

Рівень грамотності серед сільського населення був значно нижчим, ніж серед міського. У великих містах рівень грамотності перевищив 30% ще у 70-х роках XIX ст.. Так, у Києві в 1874 році грамотними було 44% населення, в Одесі і Миколаєві більше 30%. Особливо швидко зростав освітній рівень жіночого населення. Так, у Харкові грамотність серед жінок за 1866- 1912 роки зросла у 2,2 раз, тоді як серед чоловіків у 1,6 раз. Проте і на початку XX ст. жіноче населення за освітою значно поступалося чоловічому, особливо у сільській місцевості [32].

Реформування освіти в середині XIX ст. було частиною загальних соціально-економічних змін, які відбувалися в Російській імперії. Основними аспектами цього процесу були:

Скасування кріпосного права (1861 рік): це стало ключовою передумовою для змін у системі освіти, оскільки звільнені селяни потребували нових знань і навичок для адаптації до нових умов життя.

Реформа початкової освіти: згідно з реформами, було запроваджено обов'язкову початкову освіту для дітей. Це мало на меті підвищити рівень грамотності серед населення та забезпечити базові знання для всіх верств

суспільства. Було створено мережу початкових шкіл, зокрема земських шкіл, які фінансувалися земствами (місцевими органами самоврядування). Вони забезпечували базову освіту для дітей сільських і міських жителів. Держава взяла на себе часткове фінансування шкіл, що дозволило розширити їх мережу та забезпечити більшу кількість дітей можливістю навчатися. Було розроблено нові навчальні програми, які включали базові предмети: читання, письмо, арифметику, а також основи природознавства та географії [71]. Навчання відбувалося російською мовою, хоча в деяких школах дозволялося використання української мови. Для забезпечення якісного навчання було створено педагогічні курси та училища, де готували вчителів для початкових шкіл. Це допомогло покращити рівень викладання і зробити освіту більш ефективною. Важливу роль у розвитку початкової освіти відігравали громадські організації та діячі, які сприяли створенню шкіл, розробці підручників та популяризації освіти серед населення. Було створено спеціальні школи для дівчаток, що сприяло залученню до освіти дівчат і підвищенню рівня їх грамотності [36].

У середній освіті вводились реальні училища і гімназії. Реформа середньої освіти регламентувалась прийнятим у 1864 році «Статутом гімназій і прогімназій». Встановлювались класичні і реальні гімназії, обидві із 7-річним терміном навчання, а також класичні і реальні прогімназії (замість повітових училищ) – неповні середні заклади, програма навчання яких дорівнювала першим чотирьом класам гімназій. Гімназії і прогімназії були окремо чоловічими і жіночими. Перша жіноча гімназія в Україні почала роботу 1859 р. в Києві. В 1872 році реальні гімназії були замінені реальними училищами. В 1873 році в Україні такі училища було створено в шістьох містах – Києві, Кременчуці, Миколаєві, Одесі, Сумах, Харкові [25, с. 201]. Реальні училища були зосереджені на практичних знаннях і природничо-наукових дисциплінах (математика, фізика, хімія, природознавство). Випускники отримували практичні навички для роботи в промисловості та торгівлі. Тоді як гімназії готували учнів до вступу до університетів. Вони орієнтувалися на класичну

освіту з поглибленим вивченням гуманітарних наук (латинь, грецька мова, історія, література). Право вступу до університету давали лише класичні гімназії, а реальні відкривали шлях тільки в технічні і сільськогосподарські вузи [39, с. 16]. У гімназіях були відмінені тілесні покарання. Для всіх учнів запроваджувалась єдина форма одягу. Поширення гімназій на Україні йшло повільно, їх не вистачало, щоб задовольнити навіть половини бажаючих у них навчатися. У гімназії вступали переважно діти дворян і високооплачуваних чиновників. Для трудящих мас середні школи були майже недоступні. Не тільки через малу їх кількість, але й через відповідну політику царського уряду. В підросійській Україні у всіх початкових і середніх школах навчання велося російською мовою за навчальними планами й програмами, що діяли по всій Росії. На розвиток освіти на цих територіях значною мірою впливала русифікаторська політика російського царизму. У другій половині ХІХ ст. у всіх початкових і середніх учбових закладах навчання проводилось лише російською мовою. Українська мова не вивчалася навіть як навчальний предмет [6].

Розпочиналось введення державних стандартів освіти, проводилась стандартизація навчальних програм та вимог до навчання, що забезпечувало єдиний рівень знань серед учнів по всій країні. Вводились єдині екзамени для завершення середньої освіти та вступу до вищих навчальних закладів. Створювались педагогічні інститути та курси для підготовки вчителів середніх шкіл. Це підвищувало кваліфікацію педагогічного складу та забезпечувало якісне викладання. Підвищення соціального статусу та зарплат вчителів робило професію більш привабливою. Реформи, ініційовані міністерством освіти Російської імперії, сприяли централізації та уніфікації освітньої системи. Було введено нові предмети та модернізовано навчальні програми. Введення обов'язкового вивчення державної мови (російської), що сприяло інтеграції різних частин імперії [40, с. 184].

Створювались спеціальні середні навчальні заклади для дівчат, що надавало можливість здобути середню освіту і дівчатам, відкриваючи їм

доступ до вищої освіти. Проводилась активна участь громадських організацій та інтелігенції в розвитку середньої освіти. Вони сприяли відкриттю нових шкіл, створенню підручників та популяризації освіти. Також позначився і зарубіжний вплив впровадження прогресивних європейських освітніх практик, що підвищувало рівень навчання і робило його більш сучасним.

Реформувалась і вища освіта. В 1863 році було видано «Статут університетів», який виявився найбільш прогресивним із всіх університетських статутів дореволюційної Росії. Університетам дозволялась певна автономія: право вибору вченою радою ректора, вибирання на конкурсній основі професорів тощо. Університети поступово втрачали стан установ «чистої науки», а на перше місце виходять функції управління системою народної освіти, підготовки педагогічних кадрів, інтелектуальної та державної еліти [39]. Університети, як центри навчальних округів, сприяли швидкому розширенню мережі гімназій, ліцеїв, повітових і комерційних училищ, шкіл. Створені при університетах педагогічні інститути вперше в історії університетської педагогічної освіти порушили питання про спеціальну підготовку вчителів як в умовах очної форми, так і екстерном [48, с. 113]. Учені й провідні викладачі університетів активно допомагали школі, освіті, народу. При університетах організовували курси для вчителів гімназій, проводились перші вчительські з'їзди. Створювались вченими університети наукових товариств, які включали не тільки викладачів університетів, але й учителів, широку педагогічну громадськість. Крім університетів існували вищі технічні, сільськогосподарські, економічні учбові заклади [56]. Стан вищої освіти в Україні був вкрай незадовільним. Розширення університетської освіти, зокрема заснування нових університетів і факультетів сприяло розвитку наукових досліджень і підготовці висококваліфікованих фахівців. Вводились нові факультети і спеціальності, які відповідали потребам сучасної науки і промисловості. Було розширено природничо-наукові, технічні, гуманітарні та медичні дисципліни.

Запрошувались відомі професори і науковці з-за кордону, підтримка наукових досліджень сприяли підвищенню академічного рівня університетів. Вводились більш суворі вимоги до наукової і педагогічної діяльності викладачів. Відбувалось часткове збільшення автономії університетів, зокрема в управлінні і навчальному процесі. Це дозволяло більш гнучко реагувати на потреби студентів і суспільства. Збільшувалась свобода наукових досліджень і викладання, хоча залишалися обмеження з боку держави [60]. Дозволялось розширення доступу до університетської освіти для різних верств населення, включаючи дітей з малозабезпечених сімей через введення стипендій і грантів. Через це відбувалось зростання числа студентів, зокрема завдяки збільшенню кількості місць в університетах.

Навчальні програми та підручники: було переглянуто навчальні програми і запроваджені єдині державні стандарти для навчальних програм на різних рівнях освіти (початкового, середнього, вищого). Програми були адаптовані до потреб суспільства та економіки, включаючи новітні досягнення науки та техніки. Вводились нові дисципліни, зокрема природничі науки, технічні предмети, іноземні мови, а також розширювались гуманітарні предмети. У середніх школах (гімназіях та реальних училищах) було введено обов'язкове вивчення математики, фізики, хімії, біології, історії, географії та літератури. У більшості шкіл навчання велося російською мовою, але поступово збільшувався інтерес до викладання українською мовою, особливо в початкових школах [68]. Створювались та видавались підручники українською мовою, особливо завдяки зусиллям української інтелігенції та громадських організацій. Нові підручники відповідали потребам суспільства і вимогам часу. Видавництво підручників стало більш централізованим і регулювалось державою, що забезпечувало високу якість і відповідність навчальних матеріалів державним стандартам. З'являлись нові підручники з природничих наук, історії, географії, літератури, написані провідними науковцями та педагогами.

У реальних училищах акцент робився на практичних заняттях та лабораторних роботах, що відповідало потребам розвитку промисловості та торгівлі. Викладання технічних та професійних предметів включало практичні навички, необхідні для майбутньої професійної діяльності учнів.

Роль громадських організацій та інтелігенції: громадські організації, такі як «Просвіта», активно працювали над створенням і виданням підручників українською мовою, а також поширенням освіти серед населення. Українська інтелігенція сприяла розробці та популяризації підручників і навчальних програм, що враховували національні особливості та потреби.

Вчительська підготовка: реформа включала створення педагогічних інститутів і курсів для підготовки вчителів, які могли б забезпечити якісну освіту в початкових і середніх школах.

Таким чином, всі запроваджені реформи у сфері освіти у другій половині XIX ст. сприяли значному підвищенню рівня грамотності населення, розширенню доступу до освіти і загальному підвищенню освітнього рівня в Україні.

2.3. Тенденції розвитку освіти у XIX ст.

У XIX ст. в Україні поступово складається новий соціальний шар суспільства - національна інтелігенція. Поява в її особі культурної еліти і збереження національних культурних традицій в народному середовищі зробили реальним українське культурне відродження [50, с. 201].

Особливістю культурного життя в Україні XIX ст. був інтенсивний розвиток освіти і науки. Найсприятливіші умови для наукової творчості створювалися у вищих навчальних закладах, там же існувала можливість апробувати нові ідеї. Саме з освітою пов'язана праця видатних вітчизняних, російських та іноземних науковців. Це сприяло виникненню наукових шкіл, підготовки нових кадрів науковців і викладачів. Значні успіхи було досягнуто в історії, історіографії, етнографії, філології, філософії, природничих та

технічних науках, розвиток яких був пов'язаний із соціальними та економічними змінами.

Розвиток історичної науки у XIX ст. був підготовлений посиленням ще наприкінці XVIII ст. зацікавленості дворян-інтелігентів Лівобережжя національною історією. Згідно з «Попередніми правилами народної освіти» 1803 р. впроваджувалися чотири типи шкіл: парафіяльні, повітові, губернські (гімназії), університети.

На території України власна традиція широкої шкільної освіти була перервана. Якщо на початку XVIII ст. практично кожне українське село мало початкову школу, то до його кінця, після закріпачення селян, вціліли лише одиничні школи, які утримувалися на кошти батьків. У XIX ст. система освіти почала розвиватися у рамках загальнодержавної російської політики.

На поч. XIX ст. переважна більшість шкіл була парафіяльними, які відкривалися при церковних парафіях і були початковими, навчання тривало 4-6 місяців у селах, тоді як у містах були повітові школи, кількість яких починала збільшуватися. В школах почали вживати "ланкастерський" метод навчання, тобто вчитель доручав кращим учням проводити заняття. Дітей навчали (російською мовою) читати, писати, елементарним арифметичним діям, основам релігії [5].

У гімназіях (середніх школах) навчалися переважно діти дворян, чиновників. Тут викладали латинську, німецьку, французьку мови, історію, географію, початковий курс філософії і слов'янських наук, математику, фізику, природознавство, політичну економію, малювання. З 1828 р. навчання тривало 7 років. За статутом 1828 р. з навчальних планів було виключено природознавство, філософію і політекономію, впроваджено викладання закону Божого, священної і церковної історії, грецької мови.

Крім державних, у ряді сіл, особливо на Полтавщині і Чернігівщині, діяли дяківські школи, які утримувалися на кошти батьків. Тут дяки навчали дітей, переважно українською мовою, читати буквар, часослов і псалтир, а також церковних співів.

Існували приватні пансіонати (майже у кожній губернії), що працювали за програмою середніх навчальних закладів. Доньки дворян здобували освіту і виховувалися в інститутах шляхетних дівчат, заснованих у Харкові (1812), Полтаві (1817), Одесі (1829), Керчі (1836) і Києві (1838) [9].

Проміжне місце між гімназіями й університетами займали ліцеї, яких в Україні було три: Рішельєвський в Одесі (1817), Кременецький на Волині (1819), заснований на базі гімназії (після польського повстання 1830-1831 рр. закритий, а потім переведений до Києва і реорганізований в університет), і Ніжинський, на який у 1832 р. перетворено гімназію вищих наук, засновану в 1820 р. на кошти братів Безбородьків. В Україні, крім загальноосвітніх, діяло кілька професійних навчальних закладів. У Єлисаветграді (нині Кіровоград) працювала медична фельдшерська школа, у Миколаєві – артилерійське (1794) і штурманське (1798) училища, засновані морським відомством. У Херсоні в 50-ті роки почало діяти училище торгового мореплавства, в Севастополі – морська школа. У 1851 р. поблизу Харкова відкрилася землеробська школа, яка готувала агрономів [43].

Швидкий індустріальний розвиток, а також вимоги прогресивних сил суспільства змусили царський уряд здійснити в 1864 р. реформу народної освіти. Згідно з нею, усі типи початкових шкіл, які існували раніше, оголошувалися загальностановими і діставали назву початкових народних училищ. Вони почали працювати за єдиним планом і програмою. Тут дітям давали елементарні знання: навчали Закону Божому, читати, писати, першим чотирьом діям арифметики. Керівництво училищ зосередилося в новостворених повітових і губерньських училищних радах, а контроль за ними у межах кожної губернії здійснювали попечителі народних училищ.

Середина XIX ст. характеризується розвитком прогресивних ідей, які охопили суспільство - піднести освіту в народі було бажанням передової інтелігенції. Виступають за розвиток освіти прогресивні педагоги М. Пирогов, К. Ушинський, які порушили питання про рідну мову навчання. Положення 1864 року про школу дало новий поштовх для їх розвитку.

Встановлено два типи початкових шкіл: однокласові, з навчанням протягом трьох років та двокласові, з навчанням протягом п'яти років. Усі школи підлягали міністерству народної освіти або Синодові. Недоліком було те, що в школах було заборонено вживати українську мову та друкувати підручники рідною мовою (відповідно до Валуєвського циркуляру та Емського указу).

З 70 - х років велику роль у справі освіти мали земства, які організували широку мережу шкіл, дбали про кадри вчителів, організовували вчительські семінарії, давали кошти на утримання шкіл [21].

На кінець XIX ст. кількість початкових народних шкіл у Східній Україні зросла і становила близько 17 тис. Однак вони охоплювали навчанням лише третину дітей, решта ж їх, близько 70 %, залишалася поза школою. Багато дітей не відвідували школу або не закінчували повного курсу навчання через важкі матеріальні умови. Згідно з переписом населення 1897 р., відсоток письменників в Україні коливався від 15,5 до 27,9. Щоб задовольнити народний потяг до освіти, передові громадські діячі України почали організовувати безкоштовні недільні школи для дорослих. Першу із них було відкрито у жовтні 1859 р. в Києві. Усього протягом 1859-1862 рр. у Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та інших українських містах було створено ПО таких шкіл. 10 червня 1862 р. царський уряд закрити їх. Але в 1864 р. недільні школи, хоч і з великими обмеженнями, були дозволені. У 70-80-х роках їх кількість зросла [21].

Одночасно із реформою початкової школи прогресивні зміни відбувались у системі середньої освіти. У 1864 р. цар затвердив Статут гімназій і прогімназій, відповідно до якого засновувались 7-класні гімназії і 4-класні прогімназії. Формально їх оголосили безстановими і загальнодоступними, але за навчання в них треба було платити. Так утруднювався доступ дітей малоїмущих у ці навчальні заклади. Для жінок діяли окремі гімназії і вищі жіночі курси, у яких готували з дівчат «матерів сім'ї». На кін. XIX ст. у Східній Україні працювало 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ.

Щодо розвитку початкових шкіл на Буковині та Галичині у XIX ст., то можна сказати, що шкільна справа була на низькому рівні. З 1816 року школи перейшли під контроль римо - католицької консисторії у Львові, яка на визнавала української мови. Кількість шкіл зменшувалась, бо населення неохоче віддавало дітей у школу з чужою мовою навчання. На початку XIX ст. на Буковині не було жодної школи з українською мовою навчання. Але у 1870 році вийшов закон, на підставі якого шкільне будівництво на Буковині почало розвиватися: так у 1896 році там вже було 335 шкіл, серед яких 131 – українська [14].

Середня освіта була зосереджена в «главных народных училищах», програма яких відповідала нижчим класам пізніших гімназій. У 1804 року в губернських та деяких повітових містах було засновано гімназії з 4 - х річним навчанням. У 1828 році відповідно до нового статуту, навчання в гімназіях збільшувалося до 7 - ми років і поширювалося вивчення латинської і грецької мов. Існувало багато спеціальних середніх шкіл 4 класні духовні семінарії, кадетські корпуси (воєнні гімназії) тощо.

У Галичині існували 5- ти та 6- ти класні середні школи з латинською мовою навчання. З приєднанням Галичини до Австрії, було організовано 5 середніх шкіл – гімназій. У 1887 році засновано першу українську гімназію у Перемишлі, 1893 – в Коломиї, 1898 - в Тернополі [12].

На Буковині перші середні школи засновано у кінці XVIII ст.. В 1808 році в Чернівцях засновано гімназію, у 1824 – Богословський Інститут, а при ньому клерикальний семінар.

XIX ст. – це період створення університетської освіти та інших навчальних закладів на східних українських землях. Значну роль у відродженні української культури, зокрема, на Слобожанщині. Так перший університет було засновано у 1805 році в Харкові (ініціатор Каразін), першим ректором якого був український поет П. Гулак - Артемовський. Заснування університету стало можливим завдяки активній підтримці та фінансовій допомозі місцевих дворян і громадських діячів, що було новим явищем для

того часу. Університет спочатку складався з трьох факультетів – філософського, юридичного та медичного. Це дозволило охопити основні галузі знань того періоду. Тому університет швидко став важливим культурним і науковим центром регіону, сприяючи розвитку науки, освіти і культури у Східній Україні [10]. Головною особливістю університету стало те, що з самого початку тут працювали видатні професори, багато з яких були запрошені з інших європейських університетів, що сприяло високому рівню викладання та наукових досліджень.

Традиції Києво-Могилянської академії продовжив Київський університет св. Володимира, який заснований у 1834 році на базі закритого Крем'янецького ліцею. Він спочатку мав два факультети – філософський та юридичний; у 1841 році відкрито медичний факультет, у 1850 – філософський, який згодом було поділено на два інших: історико – філологічний та фізико – математичний. Першим ректором був М. Максимович. З часів свого першого ректора М. Максимовича університет, призначений для русифікації поляків, набуває певних українських рис, а в 70-ті роки його професори та студенти брали активну участь у діяльності Південно-Західного відділення Географічного товариства й Київської Громади [16].

Третім університетом був Новоросійський в Одесі, шляхом реорганізації Рішельєвського Ліцею (1837 р.) був заснований у 1865 році з офіційною назвою Новоросійський університет. Львівський університет був заснований у 1784 році. У 1849 р. було відкрито кафедру української мови та літератури (голова – Яків Головацький). У 1894 році відкрито кафедру української історії, яку посів професор М. Грушевський, у 1900 році засновано кафедру української літератури (К. Студинський).

На Буковині університет було засновано у 1875 році в Чернівцях. Мовою викладання була німецька, але існували й кафедри з українською мовою навчання: української мови та літератури, церковно - слов'янської мови та практичного богослов'я. Університети не обмежували вищої освіти: у Києві

існувала Духовна Академія, були Технологічний інститут у Харкові (з 1884р.), політехнічний інститут у Києві (1898р.), у Львові (1884 р.), Ветеринарний інститут у Харкові тощо [30].

У 1874 р. створюється Глухівський учительський інститут. У результаті розвитку промисловості й загального підвищення рівня економічного розвитку України були відкриті Харківський економічний інститут (1884 р.), Київський політехнічний інститут (1898 р.), Катеринославське вище гірниче училище (1899 р.) [12].

У 1817 р. Києво-Могилянську академію було закрито, а натомість, у тому ж році в її приміщенні відкрито духовну семінарію, яку реорганізовано у 1819 р. в Київську духовну академію. Київська духовна академія – єдиний в дорадянській Україні вищий духовний православний навчальний заклад. На чолі академії стояли ректор, а також конференція і правління. Верховний нагляд за академією мала Комісія духовних училищ, з 1839 р. – Синод, з 1884 р. – київський митрополит. Тут одержували освіту не тільки майбутні священики, але й світські діячі науки і культури. Термін навчання – чотири роки, програма поділялася на три частини – богословську, церковно-історичну і церковно-практичну. Академічна рада мала право надавати наукові богословські ступені. Число студентів сягало 200 осіб. У 1837-1912 рр. при духовній академії видавався щотижневий популярний журнал з питань релігії «Воскресное чтение»; у 1860-1919 р. – щомісячник «Труды Киевской духовной академии», який друкував праці з широкого кола наукових проблем – релігієзнавства, археології, історії, літературознавства, краєзнавства тощо [34].

Незважаючи на те, що політика царського уряду була направлена проти вищої жіночої освіти, на початку 80-х років XIX ст. при Київському університеті вдалося відкрити Вищі жіночі курси, які в 1885 р. було закрито.

Зі 105 вищих закладів освіти, які існували в Російській імперії, більш 20 знаходилися в Україні. Дві третини з них приходилися на Київ та Харків. Вивчення історії зародження та розвитку вищої школи показує, що спочатку

вищі заклади освіти займалися переважно навчальною діяльністю. Але в другій половині XIX ст. університети, а також наукові заклади при них стають основними осередками дослідницької роботи й зосередження наукових сил. Незважаючи на те, що тоді в Росії нараховувалося всього 11,6 тис. наукових працівників і 5,5 тис. професорів, лише половина з яких займалася наукою, вони поставили вітчизняну науку врівень зі світовою. У цей період в університетах і технічних вищих закладах освіти України плідно працювали наукові школи з історії, філософії, органічної хімії, математичної фізики, механіки, електрометалургії, опору матеріалів, гірничої справи та інші. При Олександрові I створюється система освіти, яка складається з 4 рівнів, узгоджено пов'язаних між собою [21]. Наймасовішою формою були церковнопарафіяльні школи, де навчали читанню, письму, арифметиці і Закону Божому. Але навіть на ці школи припадало всього 1 учень на 200 жителів України. Другим рівнем були двокласні, пізніше трикласні повітові училища. Повноцінну середню освіту давали гімназії, але вони носили яскраво виражений становий характер. У них навчалися майже виключно діти дворян і чиновників [29].

З середини XIX ст. в системі освіти в Україні посилюються процеси насильницької русифікації, утиску української мови та культури. 20 червня 1863 р. видається наказ Міністра внутрішніх справ П.Валуєва про заборону вживання української мови в системі освіти.

Мовби в продовження наказу П.Валуєва 19 травня 1876 року прийнято так званий «Закон Юзефовича» (Юзефович – у той час титулярний радник у Києві), в якому говорилося, що російський Імператор велів [32]:

1. Не допускати ввезення в межі Імперії без особливого дозволу головного управління у справах друку яких би то не було книг і брошур, що видаються на малоросійському діалекті.

2. Друк і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж діалекті заборонити за виключенням лише:

- історичних документів;

– творів витонченої словесності.

3. Заборонити різні сценічні спектаклі й читання малоросійською мовою, а також друкування нею текстів до музичних нот.

Суцільна русифікація негативно позначалася на освітній сфері. Адже доступ до навчання було перекрито для більшості селянських дітей. Наприкінці XIX ст. в українських губерніях Російської імперії було 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ, 17 тис. початкових шкіл усіх видів. Проте ці імперські заклади могли охопити навчанням лише 30% дітей. Порівняльно з періодом гетьманської автономії кількісні показники XIX ст. свідчать про загальне зниження рівня грамотності. За переписом 1897 р. в Україні серед населення віком від 9 до 49 років письменних нараховувалося лише 24% [59].

У стані справжнього занепаду перебувала освіта у Західній Україні. Уряд Австро-Угорщини проводив колонізаторську політику. У Закарпатті навіть у початкових школах навчання велося угорською мовою, у Галичині - німецькою і польською, на Буковині - німецькою і румунською.

На західноукраїнських землях центром культури й освіти залишався Львів. У 1784 р. Австрійський імператор Йосип II відновив Львівський університет з чотирма факультетами. У їх числі був і теологічний факультет, де викладання відбувалося почасти німецькою, почасти латинською мовами. На прохання Львівського Єпископа П.Білянського Йосип II тимчасово відкрив у 1787 р. при Львівському університеті так званий руський інститут – «studium ruthenum», куди могли б вступити українці без знання латинської мови: мовою навчання там мала бути українська. Туди було прийнято 44 вихованця. «Studium ruthenum» проіснував до 1809 р [46, с. 152].

У 1817 р. у Львові знову було відновлено університет, але з німецькою мовою навчання. З 1867 р. мовою викладання в університеті стала польська. Перші українські кафедри з'явилися тільки у 1848-1849 рр., що було наслідком так званої «весни народів» – революційного антимоноархічного руху європейських народів навесні 1848 р. У цей період у народів, втративших свою

незалежність, посилювався рух за національне відродження. У жовтні 1848 р. у Львові було скликано Собор Руських учених, який намітив широку програму організації науки й народної освіти, реалізувати яку, на жаль, не вдалося, бо уже в 1849 році австрійський уряд придушив революційний рух і повернувся до абсолютизму. Та все ж у 1849 р. у Львівському університеті була вперше створена кафедра української мови та літератури, яку очолив Я.Головацький. Увесь час точилася боротьба між українцями та поляками за мову викладання. У 1871 р. обмеження в мові викладання було скасовано, але фактично університет полонізувався [55].

У 1894 р. в університеті було засновано кафедру історії України, яку очолив професор Михайло Грушевський. У 1844 році у Львові було засновано Політехніку, а в 1855 р. – Землеробську Академію (з 1881 р. – Ветеринарна Академія) [65].

Таким чином, у ХІХ ст. в Україні виникає низка середніх навчальних закладів, університетів і спеціалізованих вищих навчальних закладів, формуються наукові школи. Проте забороняються закордонні відрядження, викладання українською мовою, виписування з-за кордону навчальних посібників, наукової літератури, періодичної преси.

Освіта в ХІХ ст. розвивалась в руслі західноєвропейських тенденцій і за багатьма напрямками відповідали світовому рівню. Саме в цей час були закладені головні підвалини для майбутнього розвитку наукової та освітньої галузей, що свідчило про їх високий тогочасний рівень. Однак дедалі сильніше виявлялося відставання Російської імперії від розвинених європейських країн за рівнем науки і освіти. Попри певні позитивні зрушення, вітчизняна українська система освіти значною мірою зберігала свій становий і класовий характер.

Висновки до розділу 2

У XIX ст. освіта в Україні зазнала значних змін і розвитку, що було зумовлено впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників.

Розвиток освіти відбувався за умов існування імперських режимів, денаціоналізації та асиміляції українського народу. На характер цього розвитку дуже вплинула територіальна роз'єднаність українських земель: у Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях процес розвитку освіти і науки в Україні XIX ст. відбувався по-різному. Русійною силою прогресу в напрямку такого розвитку стала діяльність національно свідомої інтелігенції. Значну роль зіграли меценати – цукрозаводчики Терещенки, Симиренки, які виділяли мільйонні кошти на відкриття шкіл і т.п. діяльність.

Впровадження нових освітніх реформ, відкриття шкіл, гімназій та університетів сприяли підвищенню рівня грамотності серед населення. Важливу роль у цьому процесі відіграли національно-культурні рухи, які активно просували ідеї національної ідентичності та самосвідомості. Незважаючи на складні політичні умови, зокрема тиск з боку Російської імперії, українська інтелігенція активно працювала над розвитком освітніх установ і поширенням знань.

Система освіти на Наддніпрянській Україні розвивалася у рамках загальнодержавної російської політики. Середня освіта була представлена класичними 8-річними гімназіями та 6-річними реальними училищами – російськомовними навчальними закладами.

На західноукраїнських землях єдині гімназії, які діяли, були тільки у Львові та Перемишлі. Мова навчання – польська, угорська, німецька. Українські учні становили лише 16%. Стан середньої освіти на Буковині та в Закарпатті був незадовільним.

Що стосується вищої освіти, то вона була доступна переважно представникам панівних класів. Навчання велось російською, польською,

німецькою мовами. Для національної еволюції важливою подією стало відкриття кафедри історії України у Львівському університеті.

Таким чином, у ХІХ ст. було закладено основи для подальшого розвитку української освіти та національної культури.

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

3.1. Стан вивчення проблеми в шкільній практиці

Феномен культурної компетентності старшокласників проявляється як якісне новоутворення старшого шкільного віку, основане на етнічній ідентичності, що реалізується в процесі розвитку ціннісно-сміслової сфери і проявляється у ціннісному самовизначенні, світогляді учня. Розвиток такої інтегральної якості особистості старшокласника вимагає системного і цілісного підходу.

Розвиток культурної компетенції старшокласників відбувається на трьох рівнях: знань, особистісних якостей і цінностей. Для ефективної особистісної взаємодії і орієнтації в культурному контексті треба володіти знаннями і уміннями, а також відповідними особистісними якостями, які сприяють такій ефективності, і врешті компетентність проявиться тільки при умові глибокої особистісної зацікавленості до даного виду діяльності.

Вікові передумови розвитку культурної компетенції старшокласників сприяють розвитку важливих особистісних якостей, що сприяють взаємодії з суб'єктами власного етносу, культури та суб'єктами інших етносів і культур. До таких особистісних якостей відносяться товарииськість, толерантність, впевненість, відповідальність і креативність [52, с. 45].

У цьому підрозділі пропонуємо сконцентрувати увагу на методичних рекомендаціях щодо викладання історії, правознавства, громадянської освіти та курсів духовно-морального спрямування у 2022/2023 навчальному році : лист Міністерства освіти і науки України від 19.08.2022 р. №1/9530-22 [46].

У 2023/2024 навчальному році в 7-11 класах чинними є навчальні програми з історії, затверджені наказом Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698:

- «Історія України. 7-9 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти».
- «Історія України. 10-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти».
- «Всесвітня історія. 7-9 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти».
- «Всесвітня історія. 10-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти».
- «Україна і світ (інтегрований курс). 10-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти».

Сучасний етап реформування української освіти характеризується новим поглядом на пріоритети та цінності розвитку особистості. У контексті гуманізації освіти визначальними навчальними дисциплінами стає історія, що сприяє розвитку історичного мислення учнів, формуванню позитивної історичної самосвідомості, особистісних характеристик громадянина України, загальнолюдських духовних цінностей та вихованню патріотизму у молодого покоління.

Успішна реалізація цих завдань у сучасній шкільній історичній освіті вимагає не лише засвоєння учнями певного обсягу знань про програму фактологічних джерел з історії, а й значної уваги до формування вмій і навичок, які уможливають вільний розвиток особистості [4, с. 185].

Особливість викладання уроків з теми культури у шкільному курсі історії полягає в тому, що:

- 1) зміст та методика викладу опирається на органічно поєднані принципи педагогіки і закони мистецтва і мобілізацію міжпредметних зв'язків;
- 2) саме на уроках з вивчення теми освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. у шкільному курсі розкриваються просторово-часові та причинно-наслідкові зв'язки, встановлюється діалог в історико-культурному просторі;

3) усвідомлюється історична епоха, що втілена в образах різних видів мистецтв.

4) уроки культури у шкільному курсі історії є основою естетичного виховання, спосіб вироблення моральної оцінки. Без особистісного переживання і усвідомлення світу, – чим відрізняються уроки культури, освіта та розвиток особистості неможливий.

5) вивчення теми «Розвиток освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.» в шкільному курсі історії відіграє велике значення у засвоєнні історичних знань, які є підґрунтям формування національної свідомості. Це пояснюється тим, що вивченням культури ми завершуємо вивчення історії певного періоду, у нашому випадку, це розвиток освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.

6) під час вивчення теми з розвитку української культури в другій половині XIX ст. розвиваються і поглиблюються поняття про культуру як сукупність досягнень суспільства в духовному житті, вміння використовувати історично набуті знання і практичний досвід для розвитку продуктивних сил.

7) уроки вивчення культури в курсі історії України сприяють вихованню в учнів національної свідомості, патріотичних почуттів, етичних та естетичних смаків, моральних принципів.

Слід врахувати декілька акцентів методичної особливості уроків з вивчення української культури.

По-перше, широке застосування наочності та глибоке сприйняття художнього образу можливе тільки при поєднанні зі словом вчителя.

По-друге, історично-культурні теми відрізняються великим універсалізмом в порівнянні з економічними та соціально-політичними темами.

По-третє, вивчення історично-культурного матеріалу зобов'язує вчителя до посиленої підготовки мовної характеристики твору мистецтва.

По-четверте, історично-культурні теми мають велике духовне значення: посилюють дух патріотизму, національної гордості, честі, гідності. Етична

роль мистецтва полягає в тому, що вона виховує високі моральні ідеали. Разом з тим розвитку мислення і художньої творчості учнів сприяють такі форми роботи як екскурсії в музеї, до історичних пам'яток; організація шкільної художньої виставки, підготовка тематичних вечорів.

В умовах війни та протистояння агресивній антиукраїнській пропаганді особливо важливо підтримати та розвинути історичну освіту в Україні.

Сучасна освітня реформа в Україні актуалізує завдання переосмислення освітніх законів, необхідність визначити стратегію розвитку вищої освіти в державі, потреба ґрунтовно проаналізувати, узагальнити та творчо використати весь накопичений історичний досвід. Найцікавішим у цьому плані є розвиток освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.

У другій половині XIX ст., як і раніше, розвиток української культури відбувався в умовах колонізаторських політичних режимів, що панували в Україні. Найнегативніше вони відбивалися на стані народної освіти. У цей час не зменшився творчий внесок учених України у вітчизняну та світову науку.

Важливим є формування в учнів розуміння особливостей розвитку освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст., аналіз причин та наслідків освітніх реформ, а також розвиток навичок критичного мислення та самостійного аналізу історичних подій.

При розробці актуальних визначень для учнів, враховуючи їх вікові особливості, слід приділяти особливу увагу таким термінам, як «освіта», «освітня реформа», «Земські школи», «гімназія», «університет», «класична освіта», «початкова школа», «педагогічні курси», «грамотність», «Російська імперія», «народні вчителі», «національна свідомість», «Просвіта».

Вивчення теми «Розвиток освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.» в шкільному курсі історії допомагає учням усвідомити значення освіти в історичному контексті, розвиває критичне мислення та здатність до аналізу, сприяє формуванню національної самосвідомості; спрямована на формування світогляду учнів основної школи; сприяє

формуванню особистісних якостей та ціннісних орієнтирів, які має громадянин демократичного суспільства.

Навчання відбувається на трьох рівнях:

- 1) засвоєння знань, розуміння історичних концепцій, причинно-наслідкових зв'язків, понять і термінів;
- 2) аналітичний рівень. Робота з історичними документами, текстами, візуальними матеріалами, аналіз їх змісту та значення;
- 3) рівень узагальнення. Здатність порівнювати різні історичні періоди, події, знаходити спільні і відмінні риси;
- 4) здобуття практичного досвіду. Використання здобутих знань для вирішення практичних завдань, підготовка доповідей і презентацій. Розвиток вміння висловлювати свої думки, аргументувати позицію, брати участь у дискусіях.

Представлені рівні навчання забезпечують цілісне розуміння розвитку освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. Сприяють розвитку аналітичних і критичних навичок, формуванню ціннісних орієнтирів учнів.

Освіта на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. зазнала значних змін та розвитку. В цей період були створені нові освітні заклади, розширено мережу початкових та середніх шкіл, а також розпочато формування вищих навчальних закладів.

Важливо зберігати баланс та рівномірність при виділенні часу для вивчення історії країн-сусідів України, з якими історія нашої держави має тісні зв'язки, такі як Австро-Угорщина, Польща та інші. При цьому важливо формувати у учнів розуміння як колоніального становища України як частини Російської імперії.

Не можна забувати про важливу роль реформ та модернізації. Після скасування кріпацтва в 1861 році, відбулося зростання кількості навчальних закладів. Введення земської реформи у 1864 році сприяло розширенню мережі початкових шкіл. Під час вивчення цих подій учні повинні знати соціально-

економічні і політичні причини, які призвели до реформи у 1864 р. в Російській імперії, включаючи їх значення для українських земель, а також основні положення реформ. Це особливо актуально у світлі сучасного рашистського концепту «денацифікації» України, який насправді є спробою здійснити геноцид українського народу, відмовити його праву на державність та навіть на існування.

Варто звернути увагу учнів, що у цей період Було відкрито багато нових шкіл, гімназій та університетів. Наприклад, у 1865 році засновано Новоросійський університет в Одесі. А також збільшилася кількість початкових шкіл, зокрема земських шкіл, що були створені за підтримки місцевих органів влади (земств).

Докладна увага потрібна для вивчення історії розвитку освіти, яка була тісно пов'язана з національно-визвольними рухами, що сприяли пробудженню національної свідомості та культурного відродження.

Також слід сконцентрувати увагу учнів на порівняльному аналізі під час якого вони зможуть порівняти розвиток освіти в Наддніпрянській Україні з іншими регіонами, а також з сучасною освітньою системою.

Важливо навчати цьому сучасному матеріалу з дотриманням психолого-педагогічних норм. Україна стала фронтом боротьби за європейські та людські цінності, тому історія розвитку освіти на Наддніпрянській Україні грає важливу роль у формуванні учнів як свідомих громадян України.

Таким чином, уроки історії, на яких вивчаються питання освіти, дають можливість вчителю працювати творчо, широко використовувати різні форми і методи роботи, нетрадиційні форми чи елементи уроку в залежності від змісту матеріалу, рівня знань та умінь учнів, а також знань, що їх отримали діти на уроках літератури, музики, образотворчого мистецтва, оскільки успішне вивчення теми освіти неможливе без використання міжпредметних зв'язків. Варто зазначити, що такі уроки вимагають знання вчителем індивідуальних особливостей учнів, їх інтересів, а також атмосфери довіри між вчителем та учнями, педагогіки співробітництва. Необхідно створити

умови, щоб учні замислились, вслухались, побачили, зрозуміли, спів ставили, проаналізували, зробили висновки, висловили власну точку зору, зуміли відстояти свою позицію, проявивши толерантність до думки інших, ввійшли в світ мистецтва, в світ краси, величі, благородства, спробували зрозуміти і осягнути задум художника, письменника, поета. Учитель історії, подаючи теми культури, повинен володіти талантом перевтілення, щоб зуміти відчувати другу епоху і змінити світ людини; щоб передаючи епоху та події викликати емоції у дітей.

Тема освіти у шкільному курсі історії покликані привчити школярів у сучасних умовах з повагою віднестись до іншої культури, зрозуміти та прийняти цінності одне одного.

3.2. Методика вивчення теми «Розвиток освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.»

Пропонуємо урок для 9 класу з історії України. Головна мета полягає у визначенні особливостей розвитку освіти на українських землях в другій половині XIX ст., детально зупинившись на діяльності провідних українських науковців; розвивати в учнів навички роботи з текстовими джерелами, аналізувати їх, робити висновки, узагальнення, висловлювати й доводити свою точку зору, складати зв'язну розповідь. Виховувати в учнів шанобливе ставлення до видатних освітян другої половини XIX ст.

Тема: «Розвиток освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.»

Мета:

– навчальна: ознайомити учнів із поняттям «освіта, розглянути розвиток освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.; визначити особливості реформ в системі освіти, а також ознайомитись з діяльністю видатних діячів;

- розвивальна: розвивати критичне мислення, аналітичні здібності та навички роботи з історичними джерелами;

- виховна: виховувати патріотизм і повагу до історичного минулого України.

Обладнання: підручник, карта України другої половини XIX ст.; портрети видатних діячів освіти; презентація; роздатковий матеріал (копії документів, таблиці, схеми).

Тип уроку: комбінований.

Основні поняття, терміни, назви: «освіта», «освітня реформа», «Земські школи», «гімназія», «університет», «класична освіта», «початкова школа», «педагогічні курси», «грамотність», «Російська імперія», «народні вчителі», «національна свідомість», «Просвіта».

Основні дати та події: 1861 р. – скасування кріпосного права в Російській імперії, що створило умови для реформування освіти; 1864 р. – Прийняття «Статуту про початкові народні училища». Впровадження обов'язкової початкової освіти, створення початкових шкіл (народних училищ); 1865 р. – заснування Імператорського Новоросійського університету в Одесі, що стало значним кроком у розвитку вищої освіти на півдні України; 1871 р. – введення нового університетського статуту, який обмежував автономію університетів і встановлював більш жорсткий контроль з боку держави; 1874 р. – відкриття Київського політехнічного інституту, що став одним із провідних технічних навчальних закладів; 1887 р. – видання циркуляру, який обмежував доступ до середньої і вищої освіти дітям з низьких соціальних станів, відомий як «Циркуляр про кухаркиних дітей»; 1890-ті роки – активний розвиток приватних і земських шкіл, що забезпечували альтернативу державній системі освіти; 1897 р. – перепис населення, який показав зростання рівня грамотності в регіоні, особливо серед міського населення.

Постаті: І. Мечников, М. Пирогов, О. Барвінський.

Очікувані результати: учні:

- знатимуть основні етапи та особливості розвитку освіти на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX ст.;
- розумітимуть вплив освітніх реформ на суспільне життя;
- вмітимуть аналізувати історичні джерела та робити висновки на основі отриманої інформації.
- характеризуватимуть основні досягнення в сфері освіти цього періоду.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ. Привітання, перевірка присутніх.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ. Опитування учнів за завданнями підручника

III. ВСТУПНЕ СЛОВО ВЧИТЕЛЯ.

Однією з найцікавіших та найважливіших тем в історії нашої країни – розвиток освіти на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX ст.

Цей період був надзвичайно важливим для нашого народу. Саме в цей час закладалися основи сучасної української освіти, відбувалися значні зміни в системі навчання, з'являлися нові школи та університети. Ми розглянемо, як ці зміни впливали на суспільство, які нові можливості відкривалися перед молоддю, та як освіта стала інструментом боротьби за національне відродження.

Освіта завжди була важливою складовою розвитку будь-якої нації. Вона формує світогляд, надає знання, допомагає у розумінні світу та себе. Саме тому важливо зрозуміти, як розвивалася освіта в нашій країні та як ці процеси вплинули на сучасну Україну.

IV. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ УЧНІВ

Короткий огляд попереднього матеріалу:

Нагадаємо, що в першій половині XIX ст. освіта в Україні була під контролем Російської імперії. Доступ до освіти мали переважно діти шляхти та заможних міщан. У більшості шкіл навчання велося російською мовою.

Завдання:

1. Пригадайте, яким був стан освіти в Україні у першій половині XIX ст? Визначте, які були особливості та проблеми в сфері освіти?
2. Згадайте, які були основні типи шкіл на Наддніпрянській Україні у першій половині XIX ст.?
3. На вашу думку, яку роль відігравали церковні школи в системі освіти?
4. Порівняйте розвиток освіти в Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях. Зробіть висновки.

V. МОТИВАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель. Друга половина XIX ст. – це час великих змін і реформ, коли освіта почала відігравати все більш значну роль у суспільному житті. Цей період мав величезний вплив на формування сучасної освітньої системи. Реформи, які були запроваджені в ті часи, заклали фундамент для розвитку шкіл, університетів і наукових інститутів. Освіта стала доступнішою для різних верств населення, що сприяло підвищенню загального рівня знань та культури.

Сьогодні ми дізнаємося про основні етапи і особливості розвитку освіти в цей період, про видатних діячів, які зробили вагомий внесок у цю сферу, та про те, як ці зміни вплинули на суспільство.

Впевнена, що цей урок буде для вас не тільки пізнавальним, але і надихаючим. Адже, вивчаючи минуле, ми краще розуміємо сучасність і можемо робити висновки для майбутнього. Тож давайте разом зануримося в історію і відкриємо для себе нові знання про розвиток освіти на нашій рідній землі.

Бажаю вам успіхів і цікавих відкриттів під час уроку!

VI. СПРИЙНЯТТЯ ТА УСВІДОМЛЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ

Розповідь учням про стан і розвиток освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.

Стан освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.

Освіта	Надніпрянська Україна
Початкова	Недільні школи для дорослих; початкові народні училища; церковнопарафіяльні школи.
Середня	Класичні та реальні гімназії ; Інститути шляхетних дівчат, Приватні пансіони, ремісничі, нижчі промислові комерційні, технічні, сільськогосподарські училища, учительські семінарії
Вища	Харківський, Київський і Новоросійський університети. Ніжинський історико-філософський інститут, Харківський ветеринарний інститут, Південноросійський технологічний інститут у Харкові, Київський політехнічний інститут, Вище гірничє училище в Катеринославі.

**Статистичні дані про кількість навчальних закладів та учнів у
Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.**

Освіта	1860-ті роки	1880-ті роки	Кінець XIX ст.
Початкові школи	<ul style="list-style-type: none"> ▪ кількість початкових шкіл у Наддніпрянській Україні становила ~ 300-400. ▪ загальна кількість учнів у цих школах досягала ~ 30-40 тисяч. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ кількість початкових шкіл зросла до 1200-1500. ● загальна кількість учнів у цих школах сягала 100-150 тисяч. 	<ul style="list-style-type: none"> ● кількість початкових шкіл перевищила 2500. ● загальна кількість учнів у цих школах досягла 300-350 тис.
Гімназії та реальні училища	<ul style="list-style-type: none"> ● ~ 20-25 гімназій та реальних училищ. ● кількість учнів становила близько 5-6 тисяч. 	<ul style="list-style-type: none"> ● кількість гімназій та реальних училищ зросла до 40-50. ● кількість учнів у них становила близько 10-15 тис. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ понад 70-80 гімназій та реальних училищ. ● кількість учнів у них перевищила 20-25 тис.

**Статистичні дані про кількість вищих навчальних закладів та
учнів у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.**

Назва навчального закладу	Заснування	К-ть студентів у 1860-1870-ті роки:	К-ть студентів на кінець XIX ст.
Київський університет Святого Володимира	1834 р.	~1200-1500	~3000-4000
Харківський університет (ініціатор Каразін)	1805 р.	~800-1000	~2000-2500
Новоросійський (Одеський) університет	1865 р.	у 1870-ті роки: ~500-700	~1500-2000

1. Аналіз документів

Школярі мають прочитати витяги з Валуєвського циркуляру (1863 р.) та Емського указу (1876 р.) і дати відповіді на запитання.

Щоб запобігти зростанню українського національного руху, 18 липня 1863 р. царський міністр внутрішніх справ Петро Валуєв видав циркуляр, за яким:

- суворо заборонялося друкування українською мовою книг “навчальних і взагалі Призначених для початкового читання народу”;
- заборонялося видавати українською мовою педагогічну, церковну, наукову літературу й підручники;
- саме навчання українською мовою визначалось як політична пропаганда, а ті, хто за неї брався, звинувачувалися у “сепаратистських задумах, ворожих Росії і погибельних для Малоросії”;
- у ньому йшлося, що “ніякої української мови не було, немає і не може бути”, що, мовляв, є тільки малоросійське “наріччя” російської мови;
- дозволялося писати “українським наріччям” лише художні твори.

Мета Валуєвського циркуляра полягала у тому, щоб:

- 1) Не дати можливості українському національному рухові стати масовим, загальмувати його розвиток.
- 2) Звузити сферу впливу патріотично налаштованої української інтелігенції.

Валуєвський циркуляр не зупинив тих діячів культури, котрі зробили метою свого життя утвердження національної свідомості серед народу.

Емський указ – розпорядження російського імператора Олександра II від 18 (30) травня 1876 року, підписане в Бад-Емсі і спрямоване на витіснення української мови з культурної сфери. Емський указ забороняв українську мову в багатьох сферах життя (церква, музика, театр, книгодрукування (заборона ввезення на територію імперії книг, що надруковані українською мовою) і обмежував її лише побутовим вжитком; забороняв театральні виступи українською мовою.

Поява Емського указу була обумовлена поживавленням на початку 70-х років XIX ст. українського руху.

Емський указ був спрямований на придушення спроб національно-культурного відродження, далі зросійщення українського населення. Став черговим актом шовіністичної політики російського самодержавства, спрямованої на посилення національного гноблення українського народу.

Залишався чинним до 1905 року.

Завдання:

- Якими були головні положення цих документів?
- Як ці документи вплинули на розвиток освіти в Україні?
- Які були обмеження щодо використання української мови в навчанні?

2. Робота з документом

Школярі мають опрацювати уривок тексту і дати відповідь на запитання.

Уривок із праці О. Д. Бойка «Історія України»

«На початку 60-х років Російська імперія стояла на порозі кардинальних змін та зрушень в освітній сфері. З одного боку, самодержавство розуміло, що чим нижчий рівень освіти народу, тим простіше ним управляти за допомогою централізованого бюрократичного апарату, з іншого – розпочата модернізація суспільства зумовлювала гостру потребу у високоосвічених, кваліфікованих робітниках та піднесення загального освітнього та культурного рівня народу, оскільки тільки за таких умов можна було масово запровадити новітню техніку, передові технології, більш ефективні форми організації праці».

Завдання:

Які дві протилежні тенденції визначали розвиток освіти в, Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.?

3. Статистичний аналіз

Школярі мають використайте наведені вище статистичні дані про кількість навчальних закладів та учнів у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. і створити діаграму, що відображає розвиток освіти.

Запитання:

- Які регіони мали найбільшу кількість навчальних закладів?
- Які регіони мали найменшу кількість учнів? Чому, на вашу думку, існували такі відмінності?

4. Порівняльний аналіз

Порівняйте навчальні програми гімназій і реальних училищ у другій половині XIX ст.

Запитання:

- Які предмети викладалися в гімназіях і реальних училищах?
- Які були головні відмінності в підходах до навчання в цих типах закладів?
- Як ці відмінності відображалися на подальшому житті випускників?

5. Дебати

Школярі мають провести дебати на тему «Чи були освітні реформи другої половини XIX ст. ефективними для розвитку освіти на Наддніпрянській Україні?».

Учні розділяються на дві групи: одна група аргументує за ефективність реформ, інша – проти. Кожна група повинна підготувати свої аргументи та їх підтвердження.

6. Творче завдання

Школярі мають написати уявний щоденник учня гімназії або університету в другій половині XIX ст. Вони мають описати свій типовий день, предмети, які вивчають, і викладачів, з якими ви зустрічаєтеся. Мають включити роздуми про те, як політичні події впливають на їх навчання.

VII. УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Робота з візуальними джерелами інформації

Учні отримують портрети відомих вчених, наукових діячів другої половини XIX ст. Учні повинні пояснити, який внесок у розвиток української науки і освіти зробив кожен із діячів, зображених на портретах.

Портрети роздаються учням індивідуально. Це портрети М. Грушевського, І. Мечникова, М. Пирогова, О. Барвінського.

VIII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.

2. Підготуйте презентацію про одного з видатних діячів освіти того часу (наприклад, Михайло Драгоманов, Пантелеймон Куліш). У презентації учні мають включити наступне:

- Коротку біографію особистості.
- Внесок цієї особистості в розвиток середньої або вищої освіти.
- Оцінку впливу його/її діяльності на освітній процес.

Висновки до розділу 3

При організації дослідження було поставлено завдання визначити особливості методики викладання теми «Розвиток освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.» в шкільному курсі з історії і розробити урок, який допоможе учням повніше зрозуміти рух подій, позиції різних суспільних сил, покаже головні тенденції та альтернативи розвитку освіти України на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.

Зміст запропонованого уроку складають завдання, спрямовані на розвиток критичного мислення, аналітичних здібностей та навичок роботи з історичними джерелами.

Основна мета уроку полягає в ознайомленні учнів з історичними процесами, які вплинули на формування освіти в цей період.

Зокрема, під час викладання уроку варто використовувати методи активного навчання, які залучають дітей до діалогу, дискусій та співпраці. Ефективним методом залучення дітей цифрового покоління до вивчення освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. може бути застосування інтерактивних технологій та прийомів візуалізації. Навчання відбувається на трьох рівнях: засвоєння знань; розвиток розуміння і ставлень; здобуття практичного досвіду.

Урок з вивчення розвитку освіти дозволяє вирішити кілька дидактичних завдань: повторення пройденого, пояснення нового матеріалу, його закріплення, контроль та облік знань, вмінь і навичок учнів. На кожну частину

уроку відводиться приблизно рівний час – 10-15 хв., що дозволяє здійснювати різну діяльність упродовж всього уроку.

Таким чином, в ході розробки уроку зроблено висновок, що представлення розвитку освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. у шкільній програмі з історії розширює учнівське розуміння минулого та надає їм можливість побачити, як звичайні люди навчалися в певний історичний період; допомагає учням наблизити, відчутти образ епохи та побачити в ньому конкретну людину.

ВИСНОВКИ

На основі узагальнення результатів дослідження щодо вивчення проблеми розвитку української культури другої половини XIX ст. в шкільному курсі історії автором роботи зроблено такі висновки:

Історіографія дослідження української культури другої половини XIX ст. є широкою та різноманітною, охоплюючи численні праці істориків, культурологів та літературознавців, які досліджували цей період. Багато досліджень зосереджені на політичних умовах, що вплинули на розвиток української культури, зокрема, національно-визвольний рух, російську імперську політику щодо України та наслідки польського повстання 1863 року. Значна частина літератури присвячена культурному відродженню, яке включало розвиток української мови, літератури, мистецтва та освіти. Відомі діячі, такі як Т. Шевченко, П. Куліш, І. Франко та Л. Українка, були центральними фігурами цього руху. Аналіз історіографії показав розвиток освіти у даний період, зокрема, діяльність «Просвіти» та інших освітніх організацій, активно сприяли поширенню української мови та культури серед широких верств населення.

Важливо також зазначити, що історіографія цього періоду постійно розвивається і оновлюється завдяки новим архівним відкриттям та методологічним підходам.

Джерельна база дослідження проблеми розвитку української культури в другій половині XIX ст. є надзвичайно різноманітною та багатогранною. Вона включає в себе архівні матеріали, законодавчі акти, періодичні видання, наукові праці, літературні твори, мемуари, мистецькі джерела, фольклорні збірки, енциклопедичні видання та іконографічні матеріали.

Завдяки архівним документам нам вдалось проаналізувати інформацію про діяльність культурних установ, творчих спілок і особисті досягнення діячів культури. Законодавчі акти і урядові документи допомогли зрозуміти вплив офіційної політики на розвиток культури та цензурні обмеження.

Періодичні видання дозволили провести ґрунтовний аналіз реакцій суспільства на культурні події, а також дали можливість простежити реакцію суспільства на літературні та художні новинки. Наукові праці і монографії дали можливість зробити глибокий аналіз і систематизацію знань про культурні процеси.

Завдяки літературним творам та мистецьким джерелам вдалось ознайомитись з досягненнями української літератури і мистецтва другої половини XIX ст. Мемуари та спогади діячів культури надали цінні свідчення про особисті переживання, погляди та умови творчої діяльності.

Проведений аналіз джерельної бази з означеної проблеми, дав підстави стверджувати про ґрунтовні наукові дослідження у вітчизняному історико-педагогічному доробку з проблеми розвитку української культури в другій половині XIX ст.

На розвиток освіти в Україні у XIX ст. був вплинули як політичні, так і соціально-економічні фактори. Оскільки після поділів Польщі, Україна перебувала під контролем Російської імперії, це сильно вплинуло на освітню політику. Російська влада прагнула інтегрувати українські землі та населення в імперську структуру, нав'язуючи російську мову та культуру. Уряд імперії проводив централізовану політику в освітній сфері, що включало створення імперських університетів і шкіл з російською мовою викладання. Середині XIX ст. проведені реформи, які частково сприяли розвитку освіти, зокрема, реформа 1864 року, яка започаткувала створення земських шкіл, що фінансувалися місцевими земствами.

Разом з тим, промисловий розвиток і зростання міст створювали попит на освічених робітників і службовців, що стимулювало розвиток системи освіти. Розвиток буржуазії і середнього класу підвищував інтерес до освіти, оскільки вона вважалася важливим фактором соціального і економічного просування. Реформи, що звільнили селянство від кріпосної залежності (реформа 1861 року), створили передумови для збільшення кількості освічених селян, які могли прагнути до кращих умов життя та роботи.

Таким чином, розвиток освіти у XIX ст. був складним процесом, що визначався як імперською політикою, так і внутрішніми соціально-економічними змінами.

У другій половині XIX ст. реформування освіти в Україні було частиною імперських реформ, проведених у Російській імперії, до складу якої тоді входила більша частина українських земель.

Проводилась освітня реформа 1864 р., яка спровокувала введення загальнообов'язкової початкової освіти, що збільшило доступ до освіти для дітей різних верств населення. Засновувались нові початкові школи, гімназії та реальні училища, що сприяло збільшенню кількості навчальних закладів та учнів. Підвищувалась роль університетів, а також розширювалась їх автономія та впроваджувались нові навчальні програми. Університети стали центрами наукових досліджень та підготовки кваліфікованих кадрів. Відкривалися школи з технічним, медичним, педагогічним та аграрним нахилами, що було необхідно для індустріалізації та модернізації економіки.

Українська мова була обмежена в освіті, то російська мова залишалася основною мовою викладання, що впливало на розвиток української національної свідомості та культури.

Таким чином, реформи мали значний вплив на розвиток освіти в Україні, сприяючи її модернізації та підвищенню рівня грамотності населення, хоча й супроводжувалися значними соціально-політичними обмеженнями.

Методика викладання теми «Розвиток освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.» в шкільному курсі історії має включати історичний контекст, оскільки важливо показати учням загальну історичну картину Наддніпрянської України в цей період, зокрема соціально-економічні і політичні зміни, які вплинули на розвиток освіти. Окрему увагу слід приділити реформам Олександра II. Розгляд його впливу на освіту, формування нових типів навчальних закладів. Слід обговорювати на уроках зміни рівня грамотності населення, надання статичних даних, аналіз факторів, що сприяли або перешкождали підвищенню рівня освіти. Важливо

висвітлювати роль видатних діячів освіти та культури, їх внесок у розвиток освіти на Наддніпрянській Україні. Забезпечення цих методик, на нашу думку, допоможе зробити тему більш цікавою для вивчення.

З метою ефективного викладання матеріалу був розроблений урок на тему «Розвиток освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст». Зміст запропонованого уроку складають завдання, спрямовані на розвиток критичного мислення, аналітичних здібностей та навичок роботи з історичними джерелами. Основна мета уроку полягає в ознайомленні учнів з історичними процесами, які вплинули на формування освіти в цей період.

Зокрема, під час викладання уроку варто використовувати методи активного навчання, які залучають дітей до діалогу, дискусій та співпраці. Ефективним методом залучення дітей цифрового покоління до вивчення освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. може бути застосування інтерактивних технологій та прийомів візуалізації. Навчання відбувається на трьох рівнях: засвоєння знань; розвиток розуміння і ставлень; здобуття практичного досвіду.

Під час розробки уроку було зроблено висновок, що тема розвитку освіти на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. у шкільній програмі з історії розширює учнівське розуміння минулого та надає їм можливість побачити, як звичайні люди навчалися в певний історичний період, а також допомагає учням наблизити, відчувати образ епохи та побачити в ньому конкретну людину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. «LIBRARIA». Архів української періодики онлайн. URL: <https://libraria.ua/> (дата звернення: 02.05.2024).
2. Антонович В. Б. Три національні типи народні (вступна стаття О. В. Яся). *Український історичний журнал*. 2017. №3. С.171–190.
3. Антонович В. Б. Нариси з історії української освіти у XIX ст. Київ : Артєк, 2011. 320 с.
4. Баханов К. О. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі. Запоріжжя : Просвіта, 2018. С. 185-196.
5. Бацак, Н. І., Реєнт, О. П. Проблеми й напрями досліджень історії України XIX – початку XX ст. в історіографічній практиці «Українського історичного журналу» (1957 –2017 рр.). *Український історичний журнал*. 2017. №6. С.61–68. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/179096/05-Batsak.pdf?sequence=1> (дата звернення: 09.05.2024).
6. Бердник І. В. Шкільна освіта на українських землях у складі Російської імперії в XIX столітті. Київ : Либідь, 2010. 310 с.
7. Бичко А., Ігнатенко П., Феоктистов А. Теорія та історія світової і вітчизняної культури. Київ : Либідь, 1992. 324 с.
8. Білецький-Носенко П. П. *Словник української мови*. Підгот. до вид. В. В. Німчук; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1966. 421 с.
9. Білик Н. А. Становлення жіночої освіти в Україні в умовах імперій (XIX ст.). Харків : Ранок, 2013. 278 с.
10. Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. Київ : Академія, 2019. 528 с.
11. Бондар В. Сучасна історіографія націєтворення в Україні 1990–2000-х рр. *Український історичний збірник*. 2012. Вип. 15. С.317-330.

URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/101028/31Bondar.pdf?sequence=1> (дата звернення: 18.05.2024).

12. Борисенко В. Й. Курс української історії : з найдавніших часів до XX століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 1998. 616 с.
13. Бургаз Ю. В. Роль університетів Російської імперії у формуванні радикально-революційних настроїв студентів (друга половина XIX – початок XX ст.). автореф. дис...канд. кт. н.: 07.00.02. Черкаси, 2017. 20 с.
14. Верига В. Нариси з історії України (кінця XVIII – початку XIX ст.). Львів : Світ, 1996. 448 с.
15. Вовк Л. П. Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (II пол. XIX — 20-ті рр. XX ст.): дис. ...докт. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2015. 451 с.
16. Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні: нариси. Укр. держ. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ : УДПУ, 2015. 228 с
17. Вороліс М., Вороліс О. Освітній та культурний розвиток Поділля в XIX ст. Зб. наук. праць. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Сер : Історія. Вип. 4. Вінниця, 2012. С. 40-42.
18. Гаврюшенко О.А., Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія культури. К., Кондор, 2000. 241 с.
19. Галушка А. У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів. Харків, 2016. 349 с.
20. Голиш Г. М. Історія історичної науки від найдавніших часів до кінця XIX століття : підручник. Черкаси : Вертикаль, 2015. 258 с.
21. Голубенко П. Г. Освіта на українських землях у складі Російської імперії. Київ : Освіта, 1999. 276 с.
22. Греченко В., Чорний І., Кушнерук В. Історія світової та української культури. Київ : Літера ЛТД, 2008. 417 с.
23. Гриценко Т. Б. Педагогічна думка в Україні XIX ст.: стан і перспективи. Харків : Вид. центр "Освіта", 2015. 240 с.

24. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ. АПН, 2009. 224 с.
25. Гібернау М. Ідентичність націй. Київ : Темпора, 2012. 304 с.
26. Дмитриченко М. Ф. Вища освіта і Болонський процес : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Знання України, 2016. 440 с.
27. Завадовський П. Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. Кн. 1.: X – XIX ст. За ред. О.В.Сухомлинської. Київ : Либідь, 2015. С.215 – 219. URL: <http://www.spadshina.com/programs/vidatni-ukrayintsi/zavadovskij-petro-vasilovich/> (дата звернення: 19.06.2024).
28. Ісаєвич Я. Д. Українські школи і культурно-освітній рух у XIX столітті. Львів : Видавництво "Академія", 1988. 389 с.
29. Історія в термінах і поняттях: довідник : навч. посіб. За ред. Орлової Т. В. Вишгород : ПП Сергійчук М. І., 2014. 732 с.
30. Історія української культури : навч. посіб. за ред. М. П. Гетьманчука. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 348 с.
31. Історія української культури : навч. посіб. за ред. О. Ю. Палової. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 368 с.
32. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза, 2012. 512 с.
33. Кащенко А. Ф. Народна освіта в Україні у XIX ст. Український історичний журнал. 2018. №5. С. 45-53.
34. Кириченко В. П. Духовна освіта в Україні у XIX ст. Полтава : Полтавський університет, 2005. 215 с.
35. Коваленко М. С. Роль духовенства у розвитку освіти в Україні у XIX ст. *Педагогічний альманах*. 2018. №2. С. 56-64.
36. Колесник І. Українська історіографія : концептуальна історія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
37. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура. Київ : ЦУЛ , 2010. 258 с.

38. Кордон М. Історія української культури. Львів : Магнолія 2006, 211 с.
39. Коржов Д. Ю. Розвиток системи вищої освіти в Україні (кінець XIX – початок XX століть). Вінниця : ПП «Центр генеалогії і біографіки», 2014. 16 с.
40. Коцур, В. П., Коцур А.П. Історіографія історії України. Чернівці, 1999. 520 с.
41. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. Київ : Знання. 2013. 685 с.
42. Лозинський Й. Культурно-освітній рух в Україні у другій половині XIX ст. Львів: Букрек, 2010. 310 с.
43. Лозинський Й. Народна освіта в Галичині. *Український педагогічний журнал*. 2017. №4. С. 25-33.
44. Мандрик Я., Пуйда Р. Історія української культури : навч. посіб. Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2011.
45. Матвеева Л. В. Доля видатного славіста-українознавця Володимира Перетца. *Східний світ*. 2017. № 2. С. 32–44.
46. Методичні матеріали з курсу «Психологія педагогічної діяльності». Укладачі : Л. П. Бутузова, О. Л. Мачушник. Житомир, 2019. 100 с.
47. Міхновський М. І. Освітні реформи в Україні у XIX ст. Київ : Освіта України, 2017. 275 с.
48. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки. *Регіональна історія України*. 2017. Вип. 1. С. 107-122.
49. Опушко Н. Р. Розвиток освіти на Поділлі в першій половині XIX століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Житомир, 2017. 272 с.
50. Павлюк І. О. Міські та сільські школи України у XIX ст.: порівняльний аналіз. Львів : Видавництво "Наука", 2008. 245 с.

51. Перетц В. М. Матеріали до історії української літературної мови. Записки НТШ. 1905. Кн. 5. С. 1–32.
52. Петранюк А. Р. Розвиток культурної компетентності старшокласників: методологічний аспект. Педагогіка і сучасність. 2020. № 4. С. 45–52.
53. Пиріг Р. Я. Освітні товариства і культурна робота в Україні у ХІХ ст. Тернопіль: Експрес, 2005. 195 с.
54. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох : православні колегіуми України наприкінці ХVІІ - на початку ХІХ ст. Харків, 2011.
55. Райська Л. Г., Янко Н. О. І.П. Котляревський і Т.Г. Шевченко в історії української літературної мови. *Вісник Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка*. Чернігів, 2014. Вип. 117. С. 358-362.
56. Розвиток науки в Київському університеті за 100 років. ред. М. Кушнар'ов. Київ : Вид-во КДУ, 1935. 295 с.
57. Рудик П. А. Українська культура першої половини ХІХ століття. Конспект лекцій для студ. усіх спец. ден. та заоч. форми навч. Київ : НУХТ, 2002. 48 с.
58. Смолій В. А., Гончар Б. М. Історія української культури : ХІХ ст. Київ : Наукова думка, 2015. 495 с.
59. Сорока Ю. В. Громадський рух і розвиток української школи в ХІХ ст. *Гуманітарний вісник*. 2016. №3. С. 75-84.
60. Стахієва Н. В. Культуротворча діяльність В.М. Перетца в контексті української національної ідеї кінця – поч. ХХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету*. Сер : Філософія, культурологія, соціологія. 2013. Вип. 5. с. 70-77.
61. Стеблій Ф. Василь Щурат – дослідник минулого Галичини. Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук.

праць. Львів : Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006-2007. Вип. 15. С. 727-737.

62. Стельмах Б. В. Просвітницькі ініціативи в Україні в XIX ст. Київ : Освіта, 2015. 310 с.

63. Субтельний О. Україна : історія. Київ : Либідь, 2021. 736 с.

64. Супруненко І. М. Вплив суспільно-політичних умов на розвиток освіти в Україні у XIX ст. Харків : Ранок, 2012. 290 с.

65. Сухомлинська О. В. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (XIX – поч. XX ст.). Київ : Знання, 2003. 456 с.

66. Схід-Захід : Історико-культурологічний збірник. Вип. 7. Спеціальне видання : Університети та нації в Російській імперії. Харків; Київ: Критика, 2005. С. 64–74.

67. Українсько-польські культурні взаємини XIX -XX століття. Київ : Вид-во М.П. Коця, 2013. 108 с.

68. Франко І. Про народні школи і сучасні методи навчання. Вибрані педагогічні праці. Львів: Каменярь, 2004. С. 123-136.

69. Шульга О. В. Розвиток освіти на українських землях у складі Австро-Угорщини. Чернівці : Букрек, 2010. 265 с.

70. Щербак Н. Освітня політика російського самодержавства на Правобережжі України у XIX ст. Українознавство. 2015. № 9. С. 9-12.

71. Ясь О. В. Українська культура в контексті імперської політики: кінець XIX ст. Харків : Ранок, 2014. 265 с.